

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ Ο ΝΕΟΣ ΝΟΜΟΣ 3028/2002: ΠΡΩΤΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ (Νοέμβριος 2003)

Συγγραφέας: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΑΤΣΟΣ

I. Εισαγωγή

Ο νόμος 3028/2002^[1] έρχεται να συμπληρώσει μια σειρά από νομοθετικές μεταρρυθμίσεις στον τομέα του ευρύτερου «δικαίου περιβάλλοντος», οι οποίες αποσκοπούν στον εκσυγχρονισμό της νομοθεσίας προς την κατεύθυνση μιας, θεωρητικά τουλάχιστον, βιώσιμης ανάπτυξης, καθώς και στην εναρμόνισή της προς τις δεσμεύσεις, τις οποίες έχει αναλάβει η Ελληνική Δημοκρατία απέναντι στη Διεθνή και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Ειδικά στον τομέα της προστασίας των αρχαίων και νεότερων μνημείων, ο νέος νόμος έρχεται να εκπληρώσει μια συνταγματική επιταγή μετά από καθυστέρηση 27 ετών και αποτελεί πλέον τον «ειδικό νόμο» που ρυθμίζει «τα σχετικά με την ιδιοκτησία και τη διάθεση των [...] αρχαιολογικών χώρων και θησαυρών» (άρθρο 18 παρ. 1 Συντ.) και το νόμο που ορίζει «τα αναγκαία για την πραγματοποίηση της προστασίας [των μνημείων, των παραδοσιακών περιοχών και των παραδοσιακών στοιχείων] περιοριστικά μέτρα της ιδιοκτησίας, καθώς και τον τρόπο και το είδος της αποζημίωσης των ιδιοκτητών» (άρθρο 24 παρ. 6 εδ. β Συντ.). Κατά το διάστημα όλων αυτών των ετών τα σχετικά ζητήματα ρυθμίζονταν -δυνάμει της μεταβατικής διάταξης του άρθρου 112 παρ. 1 του Συντάγματος^[2]- κυρίως με βάση τις διατάξεις του νόμου 5351/1932, όπως συμπληρώθηκαν και επεκτάθηκαν από το νόμο 1469/1950 και όπως ερμηνεύθηκαν από το Συμβούλιο της Επικρατείας^[3], το οποίο άλλωστε ανέλαβε το ρόλο της δημιουργίας ενός πλήρους και αποτελεσματικού πλέγματος προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς της Χώρας^[4], υιοθετώντας μια δυναμική ερμηνεία των διατάξεων του άρθρου 24 του Συντάγματος^[5]. Ο νέος νόμος αποτελεί, κατά συνέπεια, εκπλήρωση της υποχρέωσης που απορρέει από το άρθρο 24 παρ. 1 εδ. α του Συντάγματος για (κρατική) προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος^[6].

Ο νέος νόμος ορίζει αυτοτελώς μια σειρά εννοιών προκειμένου να οριοθετήσει το αντικείμενο της παρεχόμενης προστασίας. Θεμελιώδους σημασίας για το σύστημα προστασίας που εισάγεται είναι οι έννοιες της *πολιτιστικής κληρονομιάς* και του *μνημείου*, καθώς από αυτές εξαρτάται τόσο το *εάν*, όσο και το *πώς* της εφαρμογής των νομοθετικών ρυθμίσεων. Πρόκριμα, λ.χ., για τη μελέτη των περιορισμών της ιδιοκτησίας που επιβάλλει ο νόμος σε ένα πολιτιστικό αγαθό αποτελεί το κατά πόσον

ο ιδιώτης έχει στην ιδιοκτησία του ένα αντικείμενο, το οποίο είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως άξιο προστασίας. Είναι, κατά συνέπεια, αναγκαίο να γίνει μια εννοιολογική προσέγγιση των στοιχείων που απαρτίζουν το πολιτιστικό περιβάλλον, με βάση τα δεδομένα που εισάγει ο νέος νόμος για την προστασία των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς, σε μια εποχή όπου η δυναμική της προστασίας του περιβάλλοντος βρίσκεται -αν μη τι άλλο- σε μια περίοδο «ωρίμανσης»[\[7\]](#).

II. Η έννοια του «πολιτιστικού περιβάλλοντος» στη νομολογία του ΣΤΕ

Το Σύνταγμα δεν περιέχει ορισμό του «περιβάλλοντος» (φυσικού ή πολιτιστικού), στο άρθρο 24 παρ. 6 μας δίνει όμως κάποιες *minimum* κατευθύνσεις, στο βαθμό που αναφέρεται στα «μνημεία», τις «παραδοσιακές περιοχές» και τα «παραδοσιακά στοιχεία». Το ΣΤΕ φαίνεται να προσεγγίζει την έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος μέσω, αφενός, της έννοιας της «πολιτιστικής κληρονομιάς» και, αφετέρου, της αναγνώρισης μιας (κατά πολλούς «δυναμικής»[\[8\]](#)) ιστορικής, αισθητικής κ.λπ. ενότητας μεταξύ των στοιχείων που απαρτίζουν το ανθρωπογενές και το φυσικό περιβάλλον.

Πιο συγκεκριμένα, η νομολογία θεωρεί σε ένα πρώτο επίπεδο ότι με τη συνδυαστική ερμηνεία των διατάξεων του άρθρου 24 παρ. 1 και 6 του Συντάγματος «καθιερώθηκε ειδικώς, για πρώτη φορά αυξημένη προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, η οποία, κατά τα παγίως κριθέντα, έχει ως περιεχόμενο αφενός μεν τη διατήρηση στο διηνεκές των μνημείων και λοιπών στοιχείων, τα οποία προέρχονται από την ανθρώπινη δραστηριότητα και συνθέτουν την ιστορική, καλλιτεχνική και γενικώς πολιτιστική κληρονομιά της χώρας, αφ' ετέρου δε την επιβολή γενικών περιορισμών ή ειδικών μέτρων για την αποφυγή οποιασδήποτε βλάβης, αλλοιώσεως ή υποβαθμίσεως των μνημείων και του χώρου που τα περιβάλλει»[\[9\]](#).

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η νομολογία αναγνωρίζει την ανάγκη προστασίας μαζί με το ανθρωπογενές περιβάλλον και στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος, εφόσον με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται πληρέστερη προστασία: «προστατευτέα ... είναι όχι μόνον τα εντός του χώρου ευρισκόμενα αρχαία μνημεία και λείψανα, αλλά και αυτά τα φυσικά χαρακτηριστικά του χώρου και ιδίως η ακτογραμμή, η οποία αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της ιστορικής τοποθεσίας λόγω του ρόλου τον οποίον διεδραμάτισεν αυτή εις τας συνθήκας της ιστορικής εκείνης μάχης»[\[10\]](#).

Πέρα όμως από την προστασία των μνημείων *per se*, η νομολογία προχωράει σε ένα τρίτο επίπεδο, σε μια ενιαία θεώρηση των στοιχείων του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος. Έτσι, η συνταγματική προστασία περιλαμβάνει στην περίπτωση των παράκτιων παραδοσιακών οικισμών των μικρών νησιών «όχι μόνον τα πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, αλλά και τους παραδοσιακούς λιμένες αυτών και ιδίως την μορφολογία των ακτών των, οι οποίες τελούν εις πρόδηλον ενότητα και

αλληλεξάρτησιν με τον παραδοσιακόν χαρακτήρα του οικισμού, εις τρόπον ώστε ουσιώδης αλλοίωσις της ακτογραμμής και του τοπίου συνεπεία νέων τεχνικών επεμβάσεων να αποτελεί ευθείαν και ανεπίτρεπτον αλλοίωσιν και του παραδοσιακού χαρακτήρος του οικισμού»[\[11\]](#).

Η έννοια του *exconstitutione* προστατευόμενου «πολιτιστικού περιβάλλοντος», έτσι όπως αυτή εξειδικεύεται στη νομολογία του ΣΤΕ, έχει αποκτήσει ένα ευρύ περιεχόμενο: εκτείνεται στο σύνολο των ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων, τα οποία, σε άμεση σχέση και αλληλεπίδραση με τον φυσικό περιβάλλοντα χώρο, συνθέτουν την «πολιτιστική κληρονομιά».

III. Η «πολιτιστική κληρονομιά» ως εννοιολογικός προσδιορισμός του «πολιτιστικού περιβάλλοντος»

Ο νέος νόμος αναφέρεται ήδη από τον τίτλο του στις «Αρχαιότητες» και «εν γένει» στην «Πολιτιστική Κληρονομιά». Ενώ όμως η έννοια της «πολιτιστικής κληρονομιάς» αποτελεί τον κεντρικό όρο γύρω από τον οποίο περιστρέφεται το πεδίο προστασίας του νόμου, ο όρος «Αρχαιότητες» δεν αναπτύσσει κάποιο συγκεκριμένο κανονιστικό περιεχόμενο, αλλά περιλαμβάνεται (καταχρηστικά) στον τίτλο, προκειμένου να τονίσει τη σύνδεση του νέου νόμου με το ιστορικό παρελθόν του, το νόμο 5351/1932 «περί αρχαιοτήτων», του οποίου τον διάδοχο αποτελεί στην ουσία[\[12\]](#).

Η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς εξειδικεύεται για τις ανάγκες του νόμου από μια σειρά αόριστων νομικών εννοιών[\[13\]](#), οι οποίες κλιμακώνονται από το γενικό προς το ειδικό, ενώ για την οριοθέτηση του ρυθμιστικού πεδίου του νόμου χρησιμοποιείται επιπλέον ένα χρονικό και ένα εδαφικό κριτήριο. Ειδικότερα:

α. Η χρονική διάσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς

Ο νέος νόμος ορίζει ότι στην προστασία που παρέχεται από τις διατάξεις του υπάγεται η «πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας από τους αρχαιοτάτους χρόνους μέχρι σήμερα»[\[14\]](#), ορίζοντας σαφώς ότι τα χρονικά όρια της προστασίας εκτείνονται από τη μια απεριόριστα προς το παρελθόν, ενώ από την άλλη φθάνουν μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Η προστασία δημιουργιών - αντικειμένων της σύγχρονης πραγματικότητας είναι, εντούτοις, ιδιαίτερα προβληματική. Αφενός διότι η έννοια της «πολιτιστικής κληρονομιάς» αλλά και η έννοια του «μνημείου» αναφέρονται στο παρελθόν και ενέχουν σημασιολογικά ένα χρονικό στοιχείο[\[15\]](#). Αφετέρου διότι οι σύγχρονες καλλιτεχνικές, επιστημονικές και λοιπές δημιουργίες δεν έχουν προλάβει ακόμη να δοκιμασθούν στο στοιχείο του χρόνου, έτσι ώστε να πείσουν για την αξία τους ως φορείς ιστορικής μνήμης[\[16\]](#). Η τελευταία παραδοχή δεν συνδέεται όμως υποχρεωτικά με τη θέσπιση ενός ελάχιστου αριθμού ετών, ως προαπαιτούμενου της ιδιότητας ενός αντικειμένου ως πολιτιστικού αγαθού[\[17\]](#), αλλά με την ύπαρξη μιας

χρονικής απόστασης, ικανής να δικαιολογήσει την αξιολογική κρίση, την οποία ενέχει η αναγόρευση ενός αντικειμένου σε πολιτιστικό αγαθό[18].

Αποτελεί κοινό τόπο τόσο στη νομική όσο και στην ευρύτερη επιστημονική βιβλιογραφία ότι η παρούσα γενιά δεν είναι σε θέση να κρίνει την αξία και μοναδικότητα των δημιουργημάτων της, με αξίωση μάλιστα μεταλαμπάδευσης των αξιολογήσεων στις επόμενες γενιές, από τη στιγμή που το μέλλον μας είναι άγνωστο[19]. Μπορεί ο νομοθέτης να υιοθέτησε αυξημένα κριτήρια προστασίας για τα πολιτιστικά αγαθά που ανάγονται στη χρονική περίοδο της τελευταίας εκατονταετίας[20], υπάρχει όμως μια θεμελιώδης διαφορά μεταξύ των αντικειμένων που έχουν περάσει στη σφαίρα του παρελθόντος (έστω και πολύ πρόσφατου), και για τα οποία υπάρχει μια στοιχειώδης χρονική αποστασιοποίηση που παρέχει τη δυνατότητα μιας κριτικής ενατένισής τους και των αντικειμένων του «σήμερα», για τα οποία δεν έχουν ακόμη σχηματισθεί οι κατάλληλες προϋποθέσεις σχετικής αξιολόγησης[21]. Σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η ενασχόληση με το πρόσφατο παρελθόν είναι ικανή να ανασύρει ξεχασμένα πάθη στην επιφάνεια[22], γίνεται αντιληπτή η εγγενής δυσκολία, αν όχι αδυναμία, της σχετικής κρίσης[23]. Επιβάλλεται επομένως σε κάθε περίπτωση η έντονη αυτοσυγκράτηση της διοίκησης όσον αφορά στην προστασία έργων που ανήκουν στη σφαίρα της σύγχρονης πραγματικότητας[24]. Ορθότερη είναι, περαιτέρω, η συσταλτική ερμηνεία των διατάξεων του νόμου, έτσι ώστε δημιουργίες της σύγχρονης εποχής να εμπίπτουν στις προστατευτικές του νόμου διατάξεις μόνο σε περίπτωση άμεσου και εμφανούς κινδύνου καταστροφής τους και εφόσον η σχετική προστασία δεν είναι δυνατό να εξασφαλισθεί διαφορετικά[25].

Η συσταλτική ερμηνεία των διατάξεων του νόμου ως προς τα σύγχρονα έργα έχει ως ratio τη διάστιξη μεταξύ της προστασίας του πολιτιστικού παρελθόντος της Χώρας και της δημιουργίας (σύγχρονου) πολιτισμού, διάστιξη η οποία απεικονίζεται στη διαφορά μεταξύ του άρθρου 24 του Συντάγματος και των λοιπών συνταγματικών διατάξεων που αναφέρονται στην προώθηση διαφόρων (ελλείπει σχετικής γενικής ρύθμισης) μορφών πολιτισμικής δράσης, μέσω, λ.χ., της ανάπτυξης και προαγωγής της τέχνης, της επιστήμης και της επιστημονικής έρευνας (άρθρο 16 παρ. 1 Συντ.)[26], της διαμόρφωσης της παιδείας (άρθρο 16 παρ. 2 Συντ.), της ρύθμισης των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας (άρθρο 3 Συντ.), της προστασίας της θρησκείας και της θρησκευτικής λατρείας (άρθρο 13 παρ. 1 και 2, 14 παρ. 3 περ. α) και 105 Συντ.)[27], της προστασίας του αθλητισμού (άρθρο 16 παρ. 9 Συντ.), της πολιτιστικής ανάπτυξης της Χώρας μέσω της εξασφάλισης ποιοτικής στάθμης των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων (άρθρο 15 παρ. 2 εδ. γ Συντ.) κ.λπ. Σε αντίθεση με άλλα συνταγματικά κείμενα του εξωτερικού[28], το άρθρο 24 του Συντάγματος δεν καλύπτει το σύνολο των πολιτισμικών δράσεων[29]. Στα πλαίσια αυτής της διαφοροποίησης μεταξύ προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος και προστασίας του σύγχρονου πολιτισμού, ο νόμος συνδέει την πολιτιστική κληρονομιά με την

διατήρηση της ιστορικής μνήμης, αναφέρεται επομένως στις μαρτυρίες του παρελθόντος πολιτισμού και όχι του παρόντος [30].

β. Η εδαφική διάσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς

Στο ρυθμιστικό πεδίο του νόμου υπάγεται η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Χώρας [31], εκείνης δηλαδή που βρίσκεται κατ' αρχήν εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας [32]. Το σύστημα προστασίας του νόμου αναφέρεται, επομένως, κατ' εξοχήν σε πολιτιστικά αγαθά που βρίσκονται στο σημερινό ελλαδικό χώρο. Το ζήτημα της προστασίας της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς δεν μπορεί όμως να περιορισθεί στα σύνορα της ελληνικής επικράτειας, έτσι όπως αυτά έχουν εξελιχθεί από συστάσεως του νέου ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα, καθώς πλήθος μαρτυριών ιστορικής μνήμης του ελληνισμού βρίσκονται διάσπαρτες ανά την υφήλιο. Λαμβάνοντας υπόψη την πραγματικότητα αυτή, ο νόμος θεσπίζει, υπό την επιφύλαξη των κανόνων του δημοσίου διεθνούς δικαίου, γενική υποχρέωση των κρατικών οργάνων για προστασία τόσο των πολιτιστικών αγαθών που προέρχονται από το σημερινό ελλαδικό χώρο όσο και εκείνων που συνδέονται ιστορικά με το χώρο του ευρύτερου ελληνισμού [33]. Η υποχρέωση αυτή δεν πρέπει όμως να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι μόνο η ελληνική πολιτιστική κληρονομιά είναι άξια προστασίας. Ο νόμος κατοχυρώνει την προστασία όλων ανεξαιρέτως των πολιτιστικών αγαθών που βρίσκονται εντός της ελληνικής επικράτειας, ανεξαρτήτως κρατικής, εθνολογικής, θρησκευτικής κ.λπ. προέλευσης [34].

γ. Οι επιμέρους εννοιολογικές εξειδικεύσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς

Η κλιμάκωση των εννοιών που υιοθετεί ο νομοθέτης περιλαμβάνει ως έννοια γένους δίπλα στην πολιτιστική κληρονομιά αυτή του πολιτιστικού αγαθού, η οποία εξειδικεύεται περαιτέρω σε μνημεία, άλλα πολιτιστικά αγαθά και χωρικά σύνολα. Τα μνημεία διακρίνονται σε κινητά και ακίνητα, καθώς και σε αρχαία και νεότερα, ενώ τα χωρικά σύνολα διακρίνονται σε αρχαιολογικούς χώρους και ιστορικούς τόπους.

1. Αντικείμενα που δύναται να φέρουν την ιδιότητα του πολιτιστικού αγαθού

Την ιδιότητα του πολιτιστικού αγαθού μπορούν να αποκτήσουν ενσώματα αντικείμενα, δηλαδή «πράγματα» κατά την έννοια των άρθρων 947 και 948 ΑΚ, αλλά και ασώματα -ρύθμιση που υιοθετεί τις πιο προωθημένες αντιλήψεις στο χώρο του δημοσίου διεθνούς δικαίου [35] και αποτελεί καινοτομία στο χώρο της ευρωπαϊκής νομικής παράδοσης [36]-, δηλαδή εκφράσεις, δραστηριότητες, γνώσεις και πληροφορίες, οι οποίες περιέχουν πολιτιστικές μαρτυρίες [37]. Τα ενσώματα πολιτιστικά αγαθά διακρίνονται περαιτέρω σε «μνημεία» και χωρικά σύνολα. Εν προκειμένω εισάγονται ειδικοί νομοθετικοί ορισμοί, με αποτέλεσμα οι διακρίσεις του ΑΚ (άρθρα 947 επ.) να μην έχουν εφαρμογή.

Ακίνητα μνημεία θεωρούνται για τους σκοπούς του νόμου οι υλικές εκείνες μαρτυρίες της ύπαρξης και της ατομικής ή συλλογικής δραστηριότητας του ανθρώπου (1) που υπήρξαν συνδεδεμένες με το έδαφος και παραμένουν σε αυτό ή στο βυθό της θάλασσας ή στον πυθμένα λιμνών ή ποταμών (όπως κτίσματα, τείχη, ιεροί ναοί, αγάλματα, λιμένες κ.λπ. είτε είναι ακόμα ορατά είτε έρχονται στο φως μετά από ανασκαφές είτε βρίσκονται πλέον στο βυθό της θάλασσας κ.λπ.), καθώς και (2) οι υλικές εκείνες μαρτυρίες πολιτισμού που βρίσκονται στο έδαφος ή στο βυθό της θάλασσας ή στον πυθμένα λιμνών ή ποταμών και δεν είναι δυνατόν να μετακινηθούν χωρίς βλάβη της αξίας τους (ως μαρτυριών), αντικείμενα δηλαδή, τα οποία ενώ αρχικά δεν υπήρξαν συνδεδεμένα με το έδαφος, η οποιαδήποτε μεταφορά τους εκτός του τόπου, λ.χ., ανασκαφής, θα επέτρεπε να χαθούν οι πληροφορίες τις οποίες περιέχουν[38]. Επιπλέον, ο νόμος ρητά συμπεριλαμβάνει στην έννοια του ακινήτου μνημείου τις διάφορες εγκαταστάσεις, κατασκευές και τα διακοσμητικά και άλλα στοιχεία που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του μνημείου (όπως, λ.χ., τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, αγάλματα συνδεδεμένα με το κτίσμα, μετώπες, αετώματα, ακροκέραμα κ.λπ.), καθώς και το άμεσο περιβάλλον αυτού (όπως, λ.χ., το άλσος, τον κήπο ή τη δασική έκταση που το περιβάλλει)[39].

Η εννοιολογική οριοθέτηση των ακινήτων μνημείων εμφανίζεται, μέσα στην ευρύτητά της, αποκλειστική με την έννοια ότι όποιο ενσώματο μνημείο δεν είναι κατά τα προεκτιθέμενα ακίνητο, τότε λογίζεται από το νόμο ως κινητό[40]. Σε ειδικές όμως περιπτώσεις, όταν κινητά μνημεία συνδέονται με ορισμένη χρήση του ακινήτου μνημείου, προβλέπεται η δυνατότητα της διοίκησης να συμπεριλάβει στον χαρακτηρισμό ακινήτου ως μνημείου και τα εν λόγω κινητά (όπως λ.χ. τα αντικείμενα που χρησιμεύουν στην εσωτερική διακόσμηση και την εσωτερική λειτουργία του χώρου -γραφεία, τραπέζια, καρέκλες, φαρμακευτικά σκεύη κ.ά.)[41].

Το έδαφος έχει ιδιαίτερη σημασία για τις ανάγκες διαφύλαξης των πολιτιστικών μαρτυριών, αφού αφενός φέρει επάνω (ή μέσα) του τα διάφορα πολιτιστικά αγαθά και αφετέρου μπορεί να περιέχει από μόνο του πρωτογενές υλικό χρήσιμο για την επιστημονική έρευνα. Για το λόγο αυτό, ο νόμος αναφέρεται ειδικά τόσο στους αρχαιολογικούς χώρους, όσο και στους ιστορικούς τόπους. Έτσι, παράλληλα με τα μνημεία (κινητά και ακίνητα) που υπάρχουν στην ξηρά ή το νερό προστατεύεται και η ίδια εδαφική ή θαλάσσια ή λιμναία ή ποτάμια έκταση, η οποία περιέχει μνημεία, είτε αυτά είναι γνωστά και εμφανή είτε είναι γνωστά αλλά υπολείπεται η αρχαιολογική σκαπάνη για να έρθουν στο φως είτε ακόμη δεν είναι επιστημονικά βεβαιωμένο ότι στην έκταση αυτή βρίσκονται μνημεία, υπάρχουν εντούτοις «ενδείξεις»[42]. Επιπλέον, ο νόμος εντάσσει στην έννοια του άξιου προστασίας αρχαιολογικού χώρου και εκείνες τις εκτάσεις στις οποίες υπάρχουν μνημειακά, οικιστικά ή ταφικά σύνολα («ensembles»)[43]. Για λόγους ομοιότητας δικαίου θα πρέπει να θεωρηθεί ότι παρόμοια (μεταγενέστερα βέβαια, δηλαδή «νεότερα» κατά την ορολογία του νομοθέτη) σύνολα προστατεύονται και ως ιστορικοί τόποι, παρά το γεγονός ότι αυτά

δεν αναφέρονται ρητώς στην οικεία ρύθμιση[44].

Η έννοια του αρχαιολογικού χώρου και του ιστορικού τόπου καλύπτει πέρα από το υλικό (το μνημείο) και το φυσικό (έδαφος, υπέδαφος, θαλάσσια, λιμναία, ποτάμια ύδατα) μέσο που φέρει την πολιτιστική πληροφορία και το γύρω του περιβάλλοντα χώρο, θεωρώντας κατά συνέπεια ότι η ίδια η αισθητική ή γενικότερα λειτουργική ενότητα του μνημείου με το (φυσικό) περιβάλλον του έχει αυτοτελή πολιτιστική αξία. Έτσι, οι μεν αρχαιολογικοί χώροι περιλαμβάνουν και το απαραίτητα ελεύθερο περιβάλλον που επιτρέπει στα σωζόμενα μνημεία να συντίθενται σε ιστορική, αισθητική και λειτουργική ενότητα[45], ενώ οι ιστορικοί τόποι περιλαμβάνουν και τα σύνθετα, «νεότερα» έργα του ανθρώπου και της φύσης, τα οποία συνιστούν χαρακτηριστικούς και ομοιογενείς χώρους, που είναι δυνατόν να οριοθετηθούν τοπογραφικά[46]. Παρά τη διαφορετική διατύπωση, πρέπει να θεωρηθεί ότι οι ρυθμίσεις είναι αντίστοιχου κανονιστικού περιεχομένου και αναφέρονται στην προστασία των λεγομένων *τοπίων* («sites»).

Ως ιστορικοί τόποι προστατεύονται και οι εκτάσεις, οι οποίες αποτέλεσαν (ή πιθανολογείται από την ιστορική επιστήμη ότι αποτέλεσαν) το χώρο όπου διαδραματίστηκαν εξαιρετικής σημασίας ιστορικά ή μυθικά γεγονότα (όπως λ.χ. ιστορικές μάχες ή ναυμαχίες, άθλοι κ.λπ.)[47]. Παρά το γεγονός ότι οι εκτάσεις αυτές περιλαμβάνονται στις υπόλοιπες ρυθμίσεις για την προστασία των ιστορικών τοπίων, είναι ορθό να γίνει διάστιξη και να θεωρηθούν αυτοτελής κατηγορία ιστορικού τόπου, η οποία χρήζει ιδιαίτερης προστασίας από το νόμο, αφού δεν περιέχουν κάποιου είδους ενσώματη μαρτυρία, αλλά η πολιτιστική τους αξία εντοπίζεται στη διατήρηση «ζωντανής μνήμης» του παρελθόντος, αξία η οποία αναπτύσσει κατ' εξοχήν παιδευτική σημασία[48].

2. Αντικείμενα που δύνανται να χαρακτηρισθούν ως πολιτιστικά αγαθά

Ο νόμος υιοθετεί εν προκειμένω τη διάκριση μεταξύ *αρχαίων* και *νεοτέρων* μνημείων. Έτσι, όλα τα ενσώματα αντικείμενα, τα οποία ανήκουν στους προϊστορικούς και από τους ιστορικούς, στους αρχαίους, βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους λογίζονται από το νόμο ως «αρχαία», ενώ τα μεταγενέστερα ως «νεότερα»[49]. Η διάκριση αυτή, ισχύει όχι μόνο για τα *ακίνητα* και τα *κινητά* μνημεία, αλλά και για τα μνημειακά *σύνολα* και τα *τοπία*, τα οποία διακρίνονται, ανάλογα με τη χρονολογία προέλευσης της πολιτιστικής πληροφορίας που ενέχουν, σε *αρχαιολογικούς χώρους* και *ιστορικούς τόπους*[50].

α. Μνημεία και χωρικά σύνολα

Προκειμένου να υπαχθεί ένα αντικείμενο στις προστατευτικές του νόμου διατάξεις δεν αρκεί η ικανότητά του να φέρει την ιδιότητα του πολιτιστικού αγαθού, αλλά

πρέπει να πληροί ορισμένες επιπλέον προϋποθέσεις: 1) να έχει ενσώματη διάσταση («υλική μαρτυρία»), 2) να παρέχει πληροφορίες για την ύπαρξη και την ατομική και συλλογική δραστηριότητα του ανθρώπου («πολιτιστικό αγαθό»), 3) να αναφέρεται στο παρελθόν, έστω και το πρόσφατο («πολιτιστική κληρονομιά»), και 4) να βρίσκεται εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας («της Χώρας»)[51]. Όλα όμως τα αντικείμενα που εμπίπτουν στην κατηγορία των *ακινήτων μνημείων* και χρονολογούνται προ του 1830 μ.Χ. θεωρείται, ανεξαιρέτως, ότι παρέχουν πολιτιστικού περιεχομένου πληροφορίες, που τα καθιστούν άξια προστασίας. Τεκμαίρεται, κατά συνέπεια, *ex lege* ότι έχουν την ιδιότητα του μνημείου[52]. Το ίδιο ισχύει και για τα αντικείμενα που εμπίπτουν στην κατηγορία των *κινητών μνημείων*, με τη διαφορά ότι το αντίστοιχο χρονικό όριο τίθεται κατ' αρχήν στα 1453 μ.Χ., με εξαιρέσεις ως προς τα αντικείμενα που αποτελούν ευρήματα ανασκαφών και γενικότερα αρχαιολογικής έρευνας ή τα αντικείμενα που έχουν αποσπασθεί από ακίνητα μνημεία, καθώς και τις θρησκευτικές εικόνες και τα λειτουργικά αντικείμενα, για τα οποία το όριο επεκτείνεται ως το 1830, όπως και για τα ακίνητα μνημεία[53]. Αντιθέτως, όλα τα αντικείμενα που είναι μεταγενέστερα (του 1830 μ.Χ. για τα ακίνητα και του 1453 ή του 1830 μ.Χ. για τα κινητά, ανάλογα με την περίπτωση) μπορούν να χαρακτηρισθούν με διοικητική πράξη ως μνημεία, μόνο εφόσον έχουν συγκεκριμένη ιστορική, καλλιτεχνική ή επιστημονική σημασία[54].

αα. Χαρακτηρισμός εκ του νόμου

Ο χαρακτηρισμός ενός αντικειμένου ως «μνημείου» δεν πρέπει να συγχέεται με τη διοικητική πράξη που επιβάλλει περιορισμούς σε διάφορα ατομικά δικαιώματα, κατ' εξοχήν αυτό της ιδιοκτησίας[55], και η οποία είναι το νομικό αποτέλεσμα του χαρακτηρισμού. Δεν τίθεται επομένως ζήτημα στάθμισης μεταξύ δημοσίου συμφέροντος για προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και ιδιωτικού συμφέροντος για εκμετάλλευση της ιδιοκτησίας κατά το δοκούν ή μεταξύ του δημοσίου συμφέροντος για προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και άλλων δημοσίου χαρακτήρα (λ.χ. οικονομική ανάπτυξη) συμφερόντων κατά το στάδιο του νομικού χαρακτηρισμού. Αυτά είναι ζητήματα παρεπόμενα και αναφέρονται στις έννομες συνέπειες της πράξης του χαρακτηρισμού ενός αντικειμένου ως μνημείου. Όταν ο νόμος αναφέρεται, κατά συνέπεια, στη «σημασία» ενός αντικειμένου ως μαρτυρίας για την ύπαρξη ανθρώπινου πολιτισμού αναφέρεται αποκλειστικά σε πολιτιστικής σημασίας κριτήρια και όχι σε άλλου είδους σταθμίσεις (οι οποίες εξάλλου θα ακολουθήσουν λ.χ. κατά την έκδοση άδειας για οικοδομικές εργασίες, κατά την κρίση για απαλλοτρίωση του ακινήτου στο οποίο βρίσκεται το μνημείο κ.λπ.)[56].

Το *μεικτό σύστημα* που υιοθετεί ο νόμος για το χαρακτηρισμό μνημείων (*ex lege* για τα αρχαία, με διοικητική πράξη για τα νεότερα) δημιουργεί *sui generis* ερμηνευτικά ζητήματα. Ο απευθείας χαρακτηρισμός ενός μνημείου δημιουργεί πρωτίστως

ζητήματα ασφάλειας δικαίου, καθώς δεν είναι πάντοτε εμφανές ότι αυτός που βρίσκεται μπροστά σε ένα μνημείο ή με οποιονδήποτε τρόπο επεμβαίνει σε αυτό γνωρίζει την ιδιότητα του τελευταίου ως (πολιτιστικού) αγαθού που προστατεύεται από το νόμο. Ο *ex lege* χαρακτηρισμός δεν πάσχει όμως εξ αυτού και μόνο του λόγου αντισυνταγματικότητας, στο βαθμό που η επιβολή των διαφόρων ειδικών υποχρεώσεων του ιδιοκτήτη, νομέα κ.λπ. προϋποθέτουν την έκδοση διοικητικής πράξης (συνήθως με τη μορφή άδειας). Το βασικό μειονέκτημα του *ex lege* χαρακτηρισμού εντοπίζεται όχι στον τρόπο επέλευσης της ιδιότητας του μνημείου (δηλ. απευθείας εκ του νόμου χωρίς τη μεσολάβηση διοικητικής πράξης[57]), αλλά στην απουσία ενός (ποιοτικού) κριτηρίου, με την οποία αυτός είναι συνυφασμένος, κριτήριο το οποίο θα επέτρεπε τη μη υπαγωγή ορισμένων αντικειμένων περιορισμένης πολιτιστικής (αλλά ιδιαίτερης προσωπικής, οικονομικής κ.ά.) αξίας στο αυστηρό πλέγμα διατάξεων του νόμου[58], καθιστώντας τη νομική προστασία πιο αποτελεσματική[59].

ββ. Διοικητικός χαρακτηρισμός

Σε αντίθεση με τα «αρχαία» μνημεία, των οποίων η πολιτιστική αξία τεκμαίρεται από το νόμο με βάση τη χρονολόγησή τους και μόνο, για τα «νεότερα» πολιτιστικά αγαθά υιοθετούνται ποιοτικά - αξιολογικά κριτήρια[60]. Ο νομοθέτης έρχεται εν προκειμένω να ικανοποιήσει (εν μέρει, στο βαθμό που για τα αρχαία μνημεία αντίστοιχα ποιοτικά κριτήρια απουσιάζουν) ένα από καιρό εκπεφρασμένο στη θεωρία αίτημα, για σύμπλευση της ελληνικής νομοθεσίας για την προστασία των μνημείων με την αντίστοιχη των λοιπών ευρωπαϊκών κρατών[61].

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του νόμου στην *ιστορική, καλλιτεχνική ή επιστημονική* σημασία για τη θεμελίωση της πολιτιστικής αξίας του αντικειμένου. Η θεμελιώδης αυτή αξιολογική τριάδα αναλύεται σε επιμέρους κριτήρια, τα οποία αναφέρονται στην *λαογραφική, εθνολογική, κοινωνική, τεχνική, αρχιτεκτονική, βιομηχανική σημασία* του υπό εξέταση αντικειμένου[62]. Η επιλογή αυτών των κριτηρίων αποτελεί, εν τέλει, και τον προσδιορισμό σε νομοθετικό επίπεδο της έννοιας του πολιτιστικού περιβάλλοντος, η οποία, όσο πιο πολύ πλησιάζει στη σύγχρονη πραγματικότητα, τόσο πιο πολλή ανάγκη έχει από εξειδίκευση. Για το λόγο αυτό, πέρα από την επιστημονική κρίση για την ιστορική, καλλιτεχνική ή επιστημονική σημασία ενός αντικειμένου, ο νόμος υιοθετεί στις περιπτώσεις των πιο σύγχρονων πολιτιστικών αγαθών μια ακόμη ποιοτική διαβάθμιση, ανάλογα με τη σημασία τους, η οποία μπορεί να είναι είτε *απλή* είτε *ιδιαίτερη*[63]. Η διαβάθμιση αυτή, η οποία αναφέρεται στην πολιτιστική ιδιαιτερότητα του αντικειμένου, αναπτύσσει μια *διορθωτική ή συσταλτική λειτουργία*[64], καθώς προσπαθεί να διακρίνει ανάμεσα από περισσότερα αντικείμενα της ίδιας περιόδου εκείνα που έχουν σημασία ως μαρτυρίες πολιτισμού, τόσο για την παρούσα όσο και για τις μέλλουσες γενιές -και πρέπει επομένως να υπαχθούν στις ιδιαίτερες ρυθμίσεις του νόμου- από

εκείνα που ναι μεν έχουν πολιτιστική αξία, όχι όμως τέτοια, ώστε να επιβάλλεται να ενεργοποιηθούν για την προστασία τους οι διατάξεις του νόμου. Η διάκριση αυτή δεν είναι πάντοτε ευχερής, θεωρείται δε ότι βασίζεται σε επιστημονικά κριτήρια, όχι γιατί ο μέσος κοινωνός δεν μπορεί να έχει συναίσθηση της ιστορικής ή αισθητικής αξίας ενός πολιτιστικού αγαθού[65], αλλά διότι η σχετική κρίση είναι τελικά υποκειμενική[66], εξαρτάται από τα δεδομένα του χώρου και του χρόνου[67], ενώ η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς αναφέρεται όχι μόνο στις παρούσες αλλά και στις μέλλουσες γενιές, οι οποίες έχουν δικαίωμα να διαμορφώνουν διαφορετικές αντιλήψεις για την ιστορία και την αισθητική από εμάς[68]. Ως πολιτιστικά αγαθά μπορούν και πρέπει να προστατευθούν για τις ανάγκες τόσο της σύγχρονης, πλουραλιστικής κοινωνίας, όσο και των επερχόμενων γενεών όχι μόνο το πιο εξέχοντα δείγματα τέχνης, επιστήμης ή τεχνικής[69], αλλά και αντικείμενα με αρνητικά φορτισμένη λ.χ. ιστορική ή αισθητική για μια συγκεκριμένη εποχή ή περιοχή αξία [70].

Τα ερμηνευτικά ζητήματα που εγείρουν τέτοιου είδους αξιολογήσεις από το νομοθέτη, τη διοίκηση και εν τέλει τα δικαστήρια πρέπει να οδηγήσουν σε κριτικές σκέψεις τον ερμηνευτή του δικαίου, καθώς μέσα από το χαρακτηρισμό διαμορφώνεται -περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά[71]- μια κρατική επιλογή των αγαθών που θα κριθούν τελικά ως άξια προστασίας[72]. Η παραδεδομένη αντίληψη ότι η υπαγωγή στη δέσμη των ποιοτικών κριτηρίων που χρησιμοποιεί ο νόμος για να προσδιορίσει τη σημασία ενός πολιτιστικού αγαθού αποτελεί, ως κρίση *τεχνικών εννοιών*, αντικείμενο άλλων επιστημονικών κλάδων περιορίζοντας τον έλεγχο του ακυρωτικού δικαστή[73], αποσιωπά το πρόβλημα της συνταγματικής νομιμοποίησης των διοικητικών οργάνων να εκφέρουν (ανέλεγκτες κατ' ουσίαν) ιστορικές, αισθητικές και επιστημονικές αξιολογήσεις, διαπλάθοντας με αυτό τον τρόπο τόσο *defacto* όσο και *dejure* την «ιστορική μνήμη» της παρούσας αλλά και των μελλοντικών γενεών. Το πρόβλημα οξύνεται εάν αναλογισθεί κανείς ότι και στα πλαίσια της οικείας επιστήμης, οι κρίσεις των ειδικών επιστημόνων ως προς την ιστορική, αισθητική κ.λπ. αξία ενός αντικειμένου είναι πολλές φορές αντικρουόμενες[74]. Ορθά επομένως επισημαίνεται ο θεμελιώδης, εν προκειμένω, ρόλος της ειδικής αιτιολογίας της διοικητικής πράξης χαρακτηρισμού, καθώς μέσω αυτής ο δικαστής μπορεί να λάβει γνώση των αξιολογήσεων και της μεθοδολογίας που ακολουθήθηκαν, αλλά και να ελέγξει τη διοίκηση ως προς την ορθότητα της τεχνικής - επιστημονικής κρίσης[75]. Η ανάγκη αιτιολογίας της διοικητικής πράξης του χαρακτηρισμού συνδέεται, επομένως, με την κατάφαση της ιδιότητας ενός αντικειμένου ως μνημείου και πρέπει να διακρίνεται από τον περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων (λ.χ. ιδιοκτησίας). Όπως σημειώθηκε ήδη, η επιβολή περιορισμών είναι η (παρεπόμενη) συνέπεια του νομικού χαρακτηρισμού και χρήζει διαφορετικής αιτιολογίας, η οποία αναφέρεται στη στάθμιση της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος με την προστασία άλλων (συνταγματικά προστατευόμενων) αγαθών[76]. Ο νέος νόμος δίνει ιδιαίτερη σημασία στην επιστημονική θεμελίωση του διοικητικού χαρακτηρισμού, καθώς για να εκδοθεί

η σχετική απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού πρέπει να έχει προηγηθεί *εισήγηση* της αρμόδιας κεντρικής ή περιφερειακής υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού και *γνώμη* του αρμόδιου κεντρικού ή τοπικού συμβουλίου μνημείων[77].

β. Ήυλα πολιτιστικά αγαθά

Μαρτυρίες πολιτισμού, οι οποίες δεν έχουν ενσώματη διάσταση εμπίπτουν στο πεδίο προστασίας του νόμου, εφόσον περιέχουν *εκφράσεις, δραστηριότητες, γνώσεις και πληροφορίες* σχετικά με τον *παραδοσιακό, το λαϊκό ή το λόγιο πολιτισμό*[78]. Ο νόμος αναφέρεται ενδεικτικά και όχι περιοριστικά σε σχετικά παραδείγματα, όπως μύθους, έθιμα, προφορικές παραδόσεις, χορούς, δρώμενα, μουσική, τραγούδια, δεξιότητες ή τεχνικές, ενώ οι σχετικές μαρτυρίες πρέπει να παρουσιάζουν *ιδιαίτερη σημασία*[79]. Ως προς τις σχετικές αξιολογήσεις για το τι εμπίπτει στις έννοιες του παραδοσιακού, λαϊκού και λόγιου πολιτισμού, καθώς και πότε συντρέχει η «ιδιαίτερη σημασία», ισχύουν *mutatis mutandis* οι σκέψεις και προβληματισμοί που εκτέθηκαν παραπάνω σχετικά με το διοικητικό χαρακτηρισμό των «μνημείων». Είναι όμως αμφίβολο εάν οι εν λόγω εκφράσεις, δραστηριότητες, γνώσεις και πληροφορίες που αποτελούν μαρτυρίες του παραδοσιακού, λαϊκού και λόγιου πολιτισμού αποτελούν εννοιολογικές εξειδικεύσεις του *πολιτιστικού περιβάλλοντος*, έτσι όπως αυτό διαλαμβάνεται στο άρθρο 24 παρ. 1 και 6 του Συντάγματος. Διότι η έννοια του «πολιτιστικού περιβάλλοντος» αναφέρεται σε αντικείμενα με ενσώματη διάσταση μέσα στον περιβάλλοντα τον άνθρωπο χώρο[80], ιδιότητα, η οποία απουσιάζει από τα άυλα πολιτιστικά αγαθά[81]. Τα τελευταία προσιδιάζουν σε μια έννοια παραπλήσια, διαφορετικού όμως και ευρύτερου περιεχομένου, εκείνη του *πολιτισμικού περιβάλλοντος*, αποτελούν επομένως στοιχεία της *πολιτισμικής κληρονομιάς*[82]. Στο μέτρο επομένως που η προστασία του πολιτισμικού περιβάλλοντος αποτελεί αντικείμενο ρύθμισης άλλων διατάξεων του Συντάγματος, όπως, λ.χ., του άρθρου 16 παρ. 1, για την ανάπτυξη και προαγωγή της τέχνης και της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας, η προστασία των άυλων πολιτιστικών αγαθών αναπτύσσει αντίστοιχα συνταγματικά ερείσματα[83]. Στο μέτρο όμως που δεν καλύπτεται, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι το προστατευτικό πεδίο του κοινού νομοθέτη υπερβαίνει εκείνο του συνταγματικού[84].

IV. Εννοιολογικοί προσδιορισμοί του «πολιτιστικού περιβάλλοντος» στη *latu sensu* περιβαλλοντική νομοθεσία

Η νομοτεχνική συνταύτιση της προστασίας του φυσικού, του πολιτιστικού και του ευρύτερου οικιστικού περιβάλλοντος[85] στο ίδιο άρθρο του Συντάγματος αποτελεί ελληνική συνταγματική ιδιαιτερότητα[86] με έντονο πολιτισμικό περιεχόμενο, αφού αναφέρεται στις φιλοσοφικές[87] και θρησκευτικές[88] καταβολές του ελληνικού πολιτισμού, σύμφωνα με τις οποίες άνθρωπος και φύση, φύση και άνθρωπος βρίσκονται σε μια αδιάσπαστη, λειτουργική μεταξύ τους σχέση, αποτελούν επιμέρους

εκφάνσεις ενός ενιαίου συνόλου, το οποίο, ως Ολότητα, αναφέρεται άμεσα στο Θείο[89]. Η αντίθεση του παρελθόντος αυτού με το διαφορετικής εμπνεύσεως παρελθόν της βιομηχανικής επανάστασης και του αντίστοιχου πολιτισμού[90] που έλαβε χώρα στις δυτικές κοινωνίες, εξηγεί την προδιάθεση του ιστορικού συνταγματικού νομοθέτη να θεωρήσει τη φύση και τα ανθρώπινα έργα ως ενταγμένα σε ένα συνολικό περιβαλλοντικό σύστημα[91].

Σε επίπεδο θετικού δικαίου τόσο η θεωρία όσο και η νομολογία αναγνωρίζουν τη λειτουργική ενότητα, αλληλεπίδραση και στενή αλληλεξάρτηση των τριών μορφών με τις οποίες εκδηλώνεται το έννομο αγαθό «περιβάλλον» [92], δηλαδή το φυσικό, το πολιτιστικό και το οικιστικό[93]. Παρά το γεγονός, όμως, ότι οι διάφορες εκφάνσεις του «περιβάλλοντος» διαλαμβάνονται σε μια σχέση λειτουργικής ενότητας στα πλαίσια του άρθρου 24 του Συντάγματος, η θέση σε κίνηση από την έννομη τάξη διακριτών συστημάτων προστασίας και η καθ' ύλην αρμοδιότητα διαφορετικών διοικητικών μηχανισμών, προϋποθέτει, *de lege lata*, τη μεταξύ τους διάκριση[94]. Αν επομένως τονίζεται, από τη μια, η άμεση διασύνδεση μεταξύ των ποικίλων μορφών δια των οποίων εκδηλώνεται στο νομικό κόσμο το (ενιαίο) αγαθό «περιβάλλον»[95], αναγνωρίζεται, από την άλλη, η συστηματική αυτοτέλειά τους[96]. Ο νόμος «για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» εντάσσεται, κατά συνέπεια, στην ευρύτερη θεματική της προστασίας του περιβάλλοντος λόγω της αναφοράς του στην προστασία των πολιτιστικών και όχι άλλου είδους (φυσικών, τεχνητών κ.λπ.) αγαθών. Δύσκολα όμως μπορεί να ανευρεθεί ένα κριτήριο διάκρισης, ικανό να πείσει για τη δογματική του ορθότητα. Προτείνεται μεν ως κατάλληλο κριτήριο διάκρισης ανάμεσα σε φυσικό και ανθρωπογενές (το οποίο στην ιστορική του διάσταση αποτελεί το πολιτιστικό) περιβάλλον η ανθρώπινη παρέμβαση και διαμόρφωση του χώρου[97], παρατηρείται όμως ότι εκτάσεις «παρθένας φύσης» είναι σήμερα ιδιαίτερα σπάνιες (εάν υποτεθεί ότι υπάρχουν ακόμη) -τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες[98]. Δεδομένου ότι ο άνθρωπος συνδιαμορφώνει για αιώνες τώρα το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ζει, ένα δίκαιο περιβάλλοντος που δεν θα ελάμβανε υπόψη του αυτή την ανθρώπινη παράμετρο θα ήταν εξωπραγματικό[99].

Ο νόμος υιοθετεί ένα άλλο κριτήριο, αυτό της ύπαρξης μαρτυριών για την παρουσία και (ατομική ή συλλογική) δραστηριότητα του ανθρώπου[100]. Είναι αμφίβολο εάν με αυτό τον τρόπο αποφεύγονται τα τρωτά σημεία του άλλου προτεινόμενου κριτηρίου, αφού η ύπαρξη ανθρώπινου πολιτισμού μαρτυρείται κατ' εξοχήν μέσα από τις ανθρώπινες παρεμβάσεις και διαμορφώσεις του περιβάλλοντος χώρου. Η πρακτική αδυναμία ύπαρξης «στεγανών» ανάμεσα στις διάφορες εκδηλώσεις του περιβάλλοντος αναγνωρίζεται εξάλλου και στις έννομες τάξεις με σαφή διάκριση μεταξύ περιβαλλοντικού και πολιτιστικού δικαίου, ως αυτοτελών τομέων του δικαίου[101]. Κατά συνέπεια, δεν είναι δογματικά επιλήψιμο -αντίθετα, είναι πρακτικά επιβεβλημένο- το γεγονός ότι διατάξεις που εξειδικεύουν την έννοια του πολιτιστικού

περιβάλλοντος βρίσκονται και στην ελληνική έννομη τάξη διάσπαρτες τόσο στη χωροταξική, πολεοδομική και οικιστική νομοθεσία όσο και στην ειδική νομοθεσία για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος.

α. Το δίκαιο του σχεδιασμού

Έναν από τους πιο γνωστούς ορισμούς της έννοιας του πολιτιστικού περιβάλλοντος περιείχε ο νόμος 360/1976 «περί χωροταξίας και περιβάλλοντος»[\[102\]](#), σύμφωνα με τον οποίο, στην προστασία του περιβάλλοντος συγκαταλέγεται και «η διαφύλαξις του πολιτιστικού περιβάλλοντος ως και των ιστορικών χώρων εντός των οποίων τούτο διεμορφώθη»[\[103\]](#). Στην έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος υπάγονταν, κατά το νόμο, «τα ανθρωπογενή στοιχεία πολιτισμού και χαρακτηριστικά, ως ταύτα διεμορφώθησαν εκ της παρεμβάσεως και των σχέσεων του ανθρώπου μετά του φυσικού περιβάλλοντος, περιλαμβανομένων των ιστορικών χώρων ως και της καλλιτεχνικής και πολιτιστικής εν γένει κληρονομιάς της Χώρας»[\[104\]](#). Οποιαδήποτε όμως θεωρητική σημασία και εάν είχε ο ορισμός αυτός[\[105\]](#), ο νέος νόμος 2742/1999 για τον χωροταξικό σχεδιασμό και την αειφόρο ανάπτυξη[\[106\]](#) κατήργησε και αντικατέστησε το παλαιότερο νομοθετικό πλαίσιο[\[107\]](#) χωρίς να περιλάβει αντίστοιχη διάταξη. Η έλλειψη αυτή δεν σημαίνει ότι ο νόμος παραγνωρίζει την ανάγκη προστασίας και ανάδειξης των στοιχείων που συνθέτουν το πολιτιστικό περιβάλλον, αφού εκφάνσεις του τελευταίου λαμβάνονται ρητά υπόψη τόσο στους «στόχους»[\[108\]](#) και τις «αρχές»[\[109\]](#) του χωροταξικού σχεδιασμού και στις βασικές κατευθύνσεις του Γενικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης[\[110\]](#), όσο και στις «επιδιώξεις» των Σχεδίων Ολοκληρωμένων Αστικών Παρεμβάσεων[\[111\]](#). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η διαφύλαξη των παραδοσιακών πολιτιστικών στοιχείων βρίσκεται σε άμεση διασύνδεση με την προστασία, αποκατάσταση και ανάπτυξη του φυσικού περιβάλλοντος.

Σημασία αποκτά η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και στα πλαίσια του «βιώσιμου» πολεοδομικού σχεδιασμού, ο οποίος εισήχθη με το νόμο 2508/1997[\[112\]](#), που τροποποίησε και συμπλήρωσε το νομοθετικό καθεστώς του νόμου 1337/1983[\[113\]](#). Στα πλαίσια της αρχής της αειφορίας, όπως αυτή διαμορφώνεται για τις ανάγκες του πολεοδομικού σχεδιασμού ως «βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη», η προστασία, ανάδειξη και αναβάθμιση του πολιτιστικού περιβάλλοντος συνδυάζεται γενικότερα με αυτήν του φυσικού περιβάλλοντος, αλλά και ειδικότερα με τα ζητήματα που άπτονται της πολιτιστικής και αισθητικής αναμόρφωσης των πόλεων[\[114\]](#). Σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου 2508/1997 οι σκοποί του πολεοδομικού σχεδιασμού αποβλέπουν «... δ) στην προστασία, ανάδειξη και περιβαλλοντική αναβάθμιση των κέντρων πόλεων, των πολιτιστικών πόλεων και του παραδοσιακού πυρήνα των οικισμών, των χώρων πρασίνου και λοιπών στοιχείων φυσικού, αρχαιολογικού, ιστορικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος των πόλεων, των οικισμών και του περιαστικού χώρου». Εξάλλου, βασική συνιστώσα των πολεοδομικών

παρεμβάσεων ανάπλασης, αναβάθμισης και βελτίωσης των προβληματικών ή υποβαθμισμένων περιοχών είναι η ενίσχυση των πολιτιστικών και αισθητικών τους στοιχείων και χαρακτηριστικών[115].

Η ενσωμάτωση της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος στις ρυθμίσεις του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού βρίσκει πλέον ρητή έκφραση στο άρθρο 3 παρ. 2 του νόμου 3028/2002 για τις αρχαιότητες και την πολιτιστική κληρονομιά, όπου εν είδει γενικής ρήτηρας ορίζεται ότι «η προστασία των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και ιστορικών τόπων περιλαμβάνεται στους στόχους οποιουδήποτε επιπέδου χωροταξικού, αναπτυξιακού, περιβαλλοντικού και πολεοδομικού σχεδιασμού ή σχεδίων ισοδυνάμου αποτελέσματος ή υποκατάστατων τους». Δεν είναι επομένως απαραίτητο να γίνεται στο εξής ρητή μνεία στην ανάγκη προστασίας των στοιχείων και χαρακτηριστικών του πολιτιστικού περιβάλλοντος από την ειδική πολεοδομική, χωροταξική κ.λπ. νομοθεσία, αφού η ρύθμιση του άρθρου 3 παρ. 2 του νέου νόμου καλύπτει οριζόντια, για κάθε δηλαδή σχετική νομοθετική ρύθμιση, το θέμα. Υιοθετείται εν προκειμένω το μοντέλο του ενσωματωμένου (integrated) ή ολοκληρωμένου σχεδιασμού[116], σύμφωνα με το οποίο οι προκείμενες απαιτήσεις προστασίας δεν εντάσσονται σε μια αυτόνομη κατηγορία (λ.χ. πολιτιστικού ή περιβαλλοντικού) σχεδιασμού, αλλά αποτελούν corpus των ήδη υπάρχουσών μορφών σχεδιασμού και προγραμματισμού (λ.χ. χωροταξικά και πολεοδομικά σχέδια)[117]. Η ενσωμάτωση των απαιτήσεων προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος στο χωρικό σχεδιασμό συνδέεται με την αρχή της αειφορίας[118] και έρχεται να ολοκληρώσει την αντίστοιχη ενσωμάτωση των απαιτήσεων της λοιπής περιβαλλοντικής νομοθεσίας (για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος), η οποία θεσμοθετείται ήδη σε επίπεδο κοινοτικού δικαίου με το άρθρο 6 ΣΕΚ[119].

β. Οι ρυθμίσεις του ΓΟΚ

Ιδιαίτερη σημασία για την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος έχουν αποκτήσει στη Χώρα μας οι διατάξεις του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού (ΓΟΚ)[120], καθώς μεγάλος αριθμός μνημείων έχει υπαχθεί στις προστατευτικές του διατάξεις[121]. Ο ΓΟΚ αφενός επιτάσσει ότι «κάθε κτίριο ή εγκατάσταση πρέπει να εντάσσεται στο φυσικό και οικιστικό περιβάλλον»[122], αφετέρου αναφέρεται διεξοδικά στην «προστασία αρχιτεκτονικής και φυσικής κληρονομιάς»[123]. Προς το σκοπό αυτό προσδιορίζει τα «ακίνητα ή στοιχεία αρχιτεκτονικής ή φυσικής κληρονομιάς» με βάση κριτήρια ποιοτικά - αξιολογικά («ιστορικό, κοινωνικό, αρχιτεκτονικό, πολεοδομικό, επιστημονικό και αισθητικό») και μάλιστα σε ιδιαίτερη διαβάθμιση (την αυξημένη σημασία διατήρησης: «ιδιαίτερο ενδιαφέρον»)[124]. Ειδικότερα, ο ΓΟΚ προβλέπει την προστασία οικισμών, τμημάτων πόλεων ή οικισμών ή και αυτοτελών οικιστικών συνόλων ως «παραδοσιακών περιοχών»[125], την προστασία του περιβάλλοντος αυτά χώρου, τόπου, τοπίου ή ζώνης ιδιαίτερου

κάλους[126], καθώς και αυτοτελών φυσικών σχηματισμών ανθρωπογενούς χαρακτήρα, εντός ή εκτός οικισμών, ως περιοχών «που έχουν ανάγκη από ιδιαίτερη προστασία»[127]. Επίσης προβλέπει την προστασία μεμονωμένων κτιρίων ή τμημάτων αυτών, συγκροτημάτων καθώς και στοιχείων του περιβάλλοντος αυτά χώρων, στοιχείων του φυσικού ή και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος χώρου, αλλά και μεμονωμένων στοιχείων πολεοδομικού (αστικού ή αγροτικού) εξοπλισμού ή δικτύων ως «διατηρητέων»[128]. Το αντικείμενο προστασίας του ΓΟΚ συμπίπτει επομένως, εν μέρει, με αυτό του νέου νόμου για τις αρχαιότητες και την πολιτιστική κληρονομιά.

1. Ο ΓΟΚ ως συντρέχουσα με την αρχαιολογική και γενικότερα πολιτιστική νομοθεσία ρύθμιση

Αποτέλεσμα της ενιαίας θεώρησης του έννομου αγαθού «περιβάλλον» από το νομοθέτη αποτελεί το γεγονός ότι οι ρυθμίσεις του ΓΟΚ συντρέχουν με τις ρυθμίσεις της ειδικής νομοθεσίας για την προστασία τόσο του φυσικού, όσο και του δομημένου περιβάλλοντος. Όταν ο ΓΟΚ αναφέρεται στην αισθητική ενός κτιρίου, τόσο ως μεμονωμένου στοιχείου όσο και ως συνιστώσας της εγγύτερης περιβαλλοντικής ενότητας στην οποία ανήκει[129], παρέχει το βασικό κανονιστικό πλαίσιο για τη δημιουργία αισθητικού περιβάλλοντος με συγκεκριμένες προδιαγραφές, καθορίζοντας, εκ του αποτελέσματος, έναν «αισθητικό χάρτη» του χώρου[130]. Όπως παρατηρείται, «αισθητικό χαρακτήρα, θετικό ή αρνητικό, έχει κάθε χώρος ζωής, όπως και κάθε στοιχείο που τον συνθέτει ή τον διαμορφώνει, και μπορεί να επηρεάσει και να επιδράσει, θετικά ή αρνητικά, στη διάπλαση της προσωπικότητας του ανθρώπου, στο πολιτιστικό επίπεδο του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου, στην ιστορική ταυτότητα και συνέχεια ενός λαού και του πολιτισμού του»[131]. Ιδιαίτερη σημασία αποκτά κατά συνέπεια η προστασία των πολιτιστικών μνημείων, καθώς παράγουν ένα αισθητικό αποτέλεσμα, ανεξάρτητα από το θετικό ή αρνητικό αντίκτυπο που το τελευταίο έχει στα μάτια του θεατή. Η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος ενέχει, κατά συνέπεια, μια αισθητική στάση των κρατικών οργάνων, η οποία, στο βαθμό που στηρίζεται σε ποιοτικά - αξιολογικά κριτήρια, περιέχει μια αντίστοιχου περιεχομένου αξιολογική κρίση[132].

2. Ο ΓΟΚ ως παράλληλη με την αρχαιολογική και γενικότερα πολιτιστική νομοθεσία ρύθμιση

Παρά την κοινότητα του αντικειμένου της ρύθμισης, η προστασία των στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς στα πλαίσια της αρχαιολογικής και γενικότερα πολιτιστικής νομοθεσίας (νόμος 3028/2002) δεν πρέπει να συγχέεται με την προστασία που παρέχεται από τις αντίστοιχες διατάξεις του ΓΟΚ. Διότι, ενώ ο νέος νόμος 3028/2002 αντιμετωπίζει το δομημένο περιβάλλον από ιστορικής - πολιτιστικής πλευράς, εξετάζοντας τις ανάγκες διατήρησης των πολιτιστικών αγαθών ως φορέων της ιστορικής μνήμης[133], ο ΓΟΚ αντιμετωπίζει το δομημένο

περιβάλλον από αισθητικής -ανάμεσα στα άλλα- πλευράς, αποδίδοντας από αυτή την οπτική ιδιαίτερη σημασία στα πολιτιστικά μνημεία. Εάν στο παρελθόν η νομολογία άμβλυνε κατά πολύ αυτή τη διαφοροποίηση, δανειζόμενη στα πλαίσια της αρχαιολογικής νομοθεσίας πολεοδομικά, αισθητικά, αρχιτεκτονικά κ.λπ. κριτήρια από τον ΓΟΚ, αυτό οφειλόταν στην ανεπάρκεια των σχετικών ρυθμίσεων[134]. Ο νέος όμως νόμος για τις αρχαιότητες και εν γένει την πολιτιστική κληρονομιά, έχει αξιώσεις αφενός γενικότητας[135], αφετέρου ειδικότητας[136] όσον αφορά στη ρύθμιση των σχετικών με τα πολιτιστικά αγαθά θεμάτων. Αυτό δεν αναιρεί τη δυνατότητα εφαρμογής των διατάξεων του ΓΟΚ, οι οποίες περιέχουν ρυθμίσεις όχι αντικρουόμενες αλλά παράλληλες, αφού προσεγγίζουν το ζήτημα της προστασίας από διαφορετική οπτική γωνία[137]. Έτσι, ενώ για τις ανάγκες της αρχαιολογικής και γενικά πολιτιστικής νομοθεσίας έχει πρωταρχική σημασία η διατήρηση του πολιτισμού και η δημιουργία του «πολιτιστικού χάρτη» της Χώρας, με συνέπειες, αναπόφευκτα, και στην αισθητική - αντιληπτική δομή του χώρου, για τις ανάγκες της νομοθεσίας του ΓΟΚ έχει πρωταρχική σημασία η αισθητική διάσταση, με άμεσες όμως συνέπειες στην προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, όταν το αντικείμενο της ρύθμισης είναι πολιτιστικό αγαθό[138].

Η παράλληλη και άρα ανεξάρτητη ρύθμιση των δύο νομοθετικών πλαισίων καταδεικνύεται και από το ότι προβλέπονται διαφορετικοί (παράλληλοι και ανεξάρτητοι μεταξύ τους) ορισμοί των σχετικών εννοιών[139], καθώς και από το ότι, ενώ στα πλαίσια της αρχαιολογικής και γενικότερα πολιτιστικής νομοθεσίας θεσπίζεται υποχρέωση των κρατικών οργάνων για προστασία των στοιχείων που απαρτίζουν το πολιτιστικό περιβάλλον κατά δέσμια αρμοδιότητα[140] (ενώ προβλέπεται διακριτική ευχέρεια για την προστασία των παρακολουθηματικών αισθητικών στοιχείων[141]), η προστασία της αρχιτεκτονικής και φυσικής κληρονομιάς παραμένει για τους σκοπούς του ΓΟΚ πάντα στη διακριτική ευχέρεια των διοικητικών οργάνων[142]. Αποτέλεσμα της διάστιξης αυτής είναι και το ότι αρχαιολογική και γενικότερα πολιτιστική νομοθεσία από τη μια πλευρά και νομοθεσία ΓΟΚ από την άλλη αποβλέπουν στην κάλυψη διαφορετικών αναγκών, θέτουν σε κίνηση διαφορετικά νομικά μέσα και συνεπάγονται την αρμοδιότητα διαφορετικών διοικητικών οργάνων και υπηρεσιών[143].

γ. Ο νόμος 1650/1986 «για την προστασία του περιβάλλοντος»

Χαρακτηριστικό παράδειγμα σύνθεσης φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος σε επίπεδο νομοθετικού ορισμού αποτελεί ο νόμος 1650/1986[144], σύμφωνα με τον οποίο ως «περιβάλλον» νοείται «το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και στηρίζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες»[145]. Άμεση σημασία για το πολιτιστικό περιβάλλον έχουν οι διατάξεις των άρθρων 3 επ., οι οποίες σε συνδυασμό

με τις διατάξεις της ΚΥΑ αριθμ. 69269/5387/1990[146] καθιερώνουν, σε συμμόρφωση με τις επιταγές του κοινοτικού νομοθέτη[147], την υποχρέωση εκπόνησης Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (Μ.Π.Ε.) ως προϋπόθεση για την εκτέλεση δημόσιων και ιδιωτικών έργων που ενδέχεται να βλάψουν το περιβάλλον, καθώς και οι διατάξεις των άρθρων 18 επ., οι οποίες αναφέρονται στην «προστασία της φύσης και του τοπίου». Οι διατάξεις αυτές λειτουργούν συμπληρωματικά με τις διατάξεις του νόμου 3028/2002. Έτσι, μέσω της υποχρέωσης εκπόνησης Μ.Π.Ε. ολοκληρώνεται σε προληπτικό ήδη επίπεδο η απαγόρευση κάθε ενέργειας σε ακίνητο μνημείο, η οποία είναι δυνατόν να επιφέρει με άμεσο ή έμμεσο τρόπο καταστροφή, βλάβη, ρύπανση ή αλλοίωση της μορφής του[148]. Παραπέρα, μέσω της προστασίας της φύσης και του τοπίου, όπου μαζί με τα οικολογικά, γεωμορφολογικά, βιολογικά, επιστημονικά, αισθητικά στοιχεία και τα μνημεία της φύσης προστατεύονται και οι «περιοχές μεγάλης αισθητικής ή πολιτιστικής αξίας και εκτάσεις που είναι ιδιαίτερα πρόσφορες για αναψυχή του κοινού ή συμβάλλουν στην προστασία ή αποδοτικότητα φυσικών πόρων λόγω των ιδιαίτερων φυσικών ή ανθρωπογενών χαρακτηριστικών τους»[149], ολοκληρώνεται η προστασία του νόμου 3028/2002, η οποία αφορά τόσο στον περιβάλλοντα ένα μνημείο χώρο ή κάποια στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου[150], όσο και σε ολόκληρα χωρικά σύνολα, τους «αρχαιολογικούς χώρους» και τους «ιστορικούς τόπους»[151].

Ειδικά ως προς τη σύνταξη Μ.Π.Ε. προκειμένου για έργα μεγάλης κλίμακας, η νομολογία του ΣτΕ έχει με μια σειρά αποφάσεων τονίσει αφενός ότι είναι αναγκαία η σύνταξη *συνολικής* Μ.Π.Ε., έτσι ώστε να μπορούν να εκτιμηθούν και αξιολογηθούν οι επιπτώσεις του έργου στο περιβάλλον, φυσικό και ανθρωπογενές, στις οποίες συγκαταλέγεται και η αλλοίωση της αισθητικής του τοπίου[152], αφετέρου δε ότι θεωρεί ως ουσιώδη προϋπόθεση της πληρότητας και του επιστημονικού κύρους της Μ.Π.Ε. την εκτίμηση και αξιολόγηση των επιπτώσεων των έργων αυτών στο πολιτιστικό περιβάλλον[153]. Εντούτοις, δεν πρέπει κανείς να παραγνωρίζει το γεγονός ότι οι επιπτώσεις των έργων που χρήζουν Μ.Π.Ε. στο πολιτιστικό περιβάλλον παραμένουν ελλείψει των απαιτούμενων επιστημονικών γνώσεων και δεδομένων σε μεγάλο βαθμό υποτιμημένες[154]. Είναι επομένως πιθανό, η διεύρυνση της προστασίας των στοιχείων του πολιτιστικού περιβάλλοντος, την οποία επέφερε η τροποποίηση του κοινοτικού θεσμικού πλαισίου[155] και που πρόσφατα ενσωματώθηκε από τον εθνικό νομοθέτη[156], να μένει περισσότερο σε θεσμικό επίπεδο, υστερώντας ενδεχομένως στο επίπεδο της πρακτικής εφαρμογής.

Ειδικά ως προς τα ζητήματα ενδεχόμενης αλληλοεπικάλυψης μεταξύ των «τοπίων» του νόμου 1650/1986 και των «αρχαιολογικών χώρων» και «ιστορικών τόπων» του νόμου 3028/2002 ισχύουν *mutatis mutandis* όσα αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με την παράλληλη ισχύ της νομοθεσίας του ΓΟΚ, αφού και σε αυτή την περίπτωση οι αντίστοιχες ρυθμίσεις αποβλέπουν σε διαφορετικό σκοπό, προβλέπουν διαφορετική, ιδιαίτερη διαδικασία και όργανα και λαμβάνουν υπόψη διαφορετικά κριτήρια[157]. Οι

διατάξεις του νόμου 3028/2002 δεν καταργούν επομένως αυτές του νόμου 1650/1986[158], υπερισχύουν όμως αυτών σε περίπτωση σύγκρουσης, όταν συντρέχει περίπτωση ειδικότητάς τους.

Εδώ πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι παραπληρωματικές είναι οι ρυθμίσεις των νόμων 3028/2002 και 1650/86 όσον αφορά συγκεκριμένα φυσικά μνημεία. Έτσι, σπήλαια και παλαιοντολογικά κατάλοιπα για τα οποία υπάρχουν ενδείξεις ότι συνδέονται με την ανθρώπινη ύπαρξη συγκαταλέγονται -προφανώς λόγω της αξίας τους ως μαρτυριών της ύπαρξης ανθρώπινης παρουσίας- στα «αρχαία μνημεία» του νόμου 3028/2002[159], ενώ τα λοιπά παλαιοντολογικά ευρήματα, κοραλλιογενείς και γεωμορφολογικοί σχηματισμοί θεωρούνται «προστατευμένοι φυσικοί σχηματισμοί» του νόμου 1650/1986[160], οι οποίοι εάν παρουσιάζουν επιπλέον μνημειακό χαρακτήρα χαρακτηρίζονται ως «διατηρητέα μνημεία της φύσης»[161]. Με τον τρόπο αυτό ολοκληρώνεται η νομική έννοια του «μνημείου», η οποία εάν συνδέεται με την ύπαρξη ανθρώπινης δραστηριότητας ρυθμίζεται από τις διατάξεις της αρχαιολογικής και γενικότερα πολιτιστικής νομοθεσίας, ενώ εάν ο άνθρωπος παράγοντας απουσιάζει ρυθμίζεται από τις διατάξεις του νόμου 1650/1986 για την προστασία της φύσης και του τοπίου.

V. Συμπερασματικές σκέψεις

Συνοψίζοντας θα ήταν δυνατό να διατυπωθούν συμπερασματικά οι ακόλουθες σκέψεις:

1. Η έννοια του *exconstitutione* προστατευόμενου «πολιτιστικού περιβάλλοντος», όπως αυτή προσδιορίζεται στη νομολογία του ΣτΕ, εκτείνεται στο σύνολο των ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων, τα οποία, σε άμεση σχέση και αλληλεπίδραση με τον φυσικό περιβάλλοντα χώρο, συνθέτουν την «πολιτιστική κληρονομιά».
2. Ο νέος νόμος 3028/2002, έρχεται να αντικαταστήσει το παλιό νομοθετικό καθεστώς προστασίας, εξειδικεύοντας την έννοια της «πολιτιστικής κληρονομιάς» μέσω μιας σειράς αόριστων νομικών εννοιών, οι οποίες κλιμακώνονται από το γενικό προς το ειδικό, συνδυάζοντας αντικειμενικά (χρονικό - εδαφικό) με ποιοτικά - αξιολογικά κριτήρια. Προστατεύονται όλα τα πολιτιστικά αγαθά από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα ανεξαρτήτως της κρατικής, εθνολογικής, θρησκευτικής κ.λπ. προέλευσής τους.
3. Η δυνατότητα που παρέχει ο νόμος στα κρατικά όργανα να υπάγουν στην

έννοια της προστατευόμενης πολιτιστικής κληρονομιάς δημιουργίες της σύγχρονης εποχής κρίνεται προβληματική. Μια σειρά από επιχειρήματα οδηγούν στην αναγκαία τεολογική συστολή της προστασίας, έτσι ώστε τα έργα των σύγχρονων δημιουργών να εμπίπτουν στις διατάξεις του νόμου μόνο όταν υπάρχει άμεσος κίνδυνος καταστροφής τους και δεν είναι δυνατή η προστασία τους μέσω άλλων διατάξεων. Από τη στιγμή όμως που οι σύγχρονες δημιουργίες προστατεύονται κατ' εξοχήν μέσω των άρθρων 2 παρ. 1, 5 παρ. 1, 13, 16 παρ. 1 και 2 και 17 του Συντάγματος, ο νόμος 3028/2002 θα πρέπει να υποχωρεί στις περισσότερες περιπτώσεις. Αντιθέτως, τα πολιτιστικά αγαθά του παρελθόντος, έστω και του πιο πρόσφατου, προστατεύονται σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου 3028/2002.

4. Ως πολιτιστικά αγαθά νοούνται ιδίως ενσώματα αντικείμενα, κινητά και ακίνητα, και χωρικά σύνολα. Ανάλογα με τη χρονολογία προέλευσής τους διακρίνονται σε αρχαία και νεότερα, διάκριση που έχει σημασία για το νομικό τους χαρακτηρισμό: *ex lege* για τα αρχαία, με διοικητική πράξη για τα νεότερα. Τα χωρικά σύνολα διακρίνονται σε αρχαιολογικούς χώρους και ιστορικούς τόπους και περιλαμβάνουν τόσο τα διάφορα μνημειακά σύνολα («ensembles») όσο και διάφορα τοπία («sites»). Ο νόμος προστατεύει εξάλλου και το φυσικό περιβάλλον, τόσο ως φορέα πολιτιστικής δράσης του ανθρώπου, όσο και λόγω της λειτουργικής του ενότητας με τα πολιτιστικά αγαθά.

5. Το νέο νομοθετικό καθεστώς προστατεύει πέρα από τα ενσώματα και τα άυλα πολιτιστικά αγαθά, ρύθμιση η οποία υιοθετεί τις πιο προχωρημένες αντιλήψεις στο χώρο του δημοσίου διεθνούς δικαίου και αποτελεί καινοτομία στο χώρο της ευρωπαϊκής νομικής παράδοσης. Είναι όμως αμφίβολο κατά πόσον η προστασία των άυλων πολιτιστικών αγαθών εμπίπτει -ελλείπει μιας ενσώματης διάστασης και της αντίστοιχης επίδρασης στο χώρο, την οποία αυτή συνεπάγεται- στην έννοια του «πολιτιστικού περιβάλλοντος», έτσι όπως αυτό διαλαμβάνεται στο άρθρο 24 παρ. 1 και 6 του Συντάγματος. Τα άυλα πολιτιστικά αγαθά είναι όμως δυνατό να υπαχθούν στο πεδίο προστασίας του άρθρου 16 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος. Ο νόμος 3028/2002 εκτείνεται, κατά συνέπεια, πέραν του αντικειμένου ρύθμισης του άρθρου 24 του Συντάγματος.

6. Το μεικτό σύστημα νομικού χαρακτηρισμού που υιοθετεί ο νόμος 3028/2002 δημιουργεί *sui generis* ερμηνευτικά ζητήματα. Ο *ex lege* χαρακτηρισμός για τα «αρχαία» μνημεία εγείρει προβληματισμούς ως προς την έλλειψη ποιοτικών κριτηρίων. Ο χαρακτηρισμός με διοικητική πράξη για τα «νεότερα» μνημεία εγείρει προβληματισμούς ως προς τη νομιμοποίηση των κρατικών οργάνων να εκφέρουν πολιτιστικές, αισθητικές κ.λπ. κρίσεις, διαμορφώνοντας εν τοις πράγμασι την αντίληψη των σύγχρονων και των μελλοντικών γενεών για το τι αποτελεί «πολιτιστική κληρονομιά» και τι όχι. Τονίζεται εν προκειμένω η σημασία της αιτιολογίας της διοικητικής πράξης χαρακτηρισμού, η οποία πρέπει να αναφέρεται στη θεμελίωση της ιδιότητας ενός αντικειμένου ως «πολιτιστικού αγαθού», και όχι στη στάθμιση με άλλα δημόσια αγαθά ή ιδιωτικά συμφέροντα, η οποία διενεργείται στα πλαίσια των νομικών συνεπειών του χαρακτηρισμού.
7. Ο προσδιορισμός της έννοιας του «πολιτιστικού περιβάλλοντος» δεν αποτελεί αντικείμενο αποκλειστικής ρύθμισης του νόμου 3028/2002. Σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατεί στην ελληνική έννομη τάξη, το έννομο αγαθό «περιβάλλον» προστατεύεται μέσω μιας *latu sensu* περιβαλλοντικής νομοθεσίας, η οποία αναφέρεται στο φυσικό, το πολιτιστικό και το ευρύτερο οικιστικό περιβάλλον. Η νομοθεσία αυτή χαρακτηρίζεται από παράλληλες διατάξεις, των οποίων η εφαρμογή προσδιορίζεται *in concreto*.
8. Η προστασία των πολιτιστικών αγαθών ολοκληρώνεται ιδίως μέσα από τις διατάξεις του δικαίου του σχεδιασμού, τις ρυθμίσεις του ΓΟΚ και τις ρυθμίσεις του νόμου 1650/1986. Ο νόμος 3028/2002 ρυθμίζει κατά τρόπο ρητό και γενικό τόσο την ενσωμάτωση της προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος στις ρυθμίσεις του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, όσο και τον τρόπο με τον οποίο συνδυάζονται οι ρυθμίσεις του με τις αντίστοιχες ρυθμίσεις της λοιπής περιβαλλοντικής νομοθεσίας.
9. Παρατηρείται, τέλος, ότι η υποχρέωση σύνταξης Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων προκειμένου για έργα μεγάλης κλίμακας αναφέρεται στο περιβάλλον στο σύνολό του, ενδυναμώνοντας -παρά τα όποια τεχνικής φύσης προβλήματα εφαρμογής- τη λειτουργική ενότητα που διέπει τη σχέση μεταξύ φυσικού και πολιτιστικού

περιβάλλοντος. Η ενότητα αυτή, αν και φαίνεται να διασπάται μέσα από τις περιπτώσεις σύγκρουσης μεταξύ φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος που εμφανίσθηκαν στην πράξη, διατηρεί εντούτοις ακέραιο το «δυναμικό» της περιεχόμενο μέσω της ανάδειξης του οριζόντιου - «ολιστικού» περιβαλλοντικού χαρακτήρα της Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων.

[1] Νόμος 3028 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», ΦΕΚ Α' 153 της 28.6.2002. -Μετά την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης (Φθινόπωρο 2002), βλ. αναφορές στο νόμο 3028/2002, σε: *M. Αναστασόπουλου*, Ο νέος νόμος για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς - Επισκόπηση του ν. 3028/2002, Περιβάλλον και Δίκαιο 2002, σ. 684 επ., *Ξ. Κοντιάδη*, Η συνταγματική διαρρύθμιση της σχέσης μεταξύ προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος και δικαιώματος της ιδιοκτησίας - Σκέψεις με αφορμή το νόμο 3028/2002, σε: www.nomosphysis.org.gr (Ιούλιος 2003), *Χ. Χρυσανθάκη*, Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω της διοικητικής διαδικασίας, σε: www.nomosphysis.org.gr (Ιούλιος 2003).

[2] Βλ. ΣτΕ 4576/77.

[3] Βλ. σχετικά *B. Γκέρτσου*, Αρχαία και διατηρητέα, Περιβάλλον και Δίκαιο 1998, σ. 69 επ., *E. Δωρή*, Το δίκαιον των αρχαιοτήτων, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1985, *E. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος κατά το Σύνταγμα του 1975/86, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1992, *C. Iliopoulos*, Gemeinschaftsrechtliche Aspekte der Kulturpolitik Griechenlands, Nationalbericht zum XIII. F.I.D.E.-Kongress, σε: Legal Aspects of Community Action in the Field of Culture, F.I.D.E., Reports of the 13th Congress, Thessaloniki, 1988, Vol. 1, σ. 163 επ. (179 επ.), *D. Voudouri*, Rapport Grec, σε: La protection des biens culturelles, Travaux de l'Association Henri Capitant, (Journées polonaises), Tome XL, Economica, Paris, 1989, σ. 409 επ.

[4] Ως προς το συνειδητό του δικαιοπλαστικού ρόλου του ακυρωτικού δικαστή σε θέματα προστασίας περιβάλλοντος βλ. *M. Δεκλερή*, Το Δίκαιο της Βιωσίμου

Αναπτύξεως, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σ. 1 επ., Σ. Σαρηβαλάση, Η προσφορά του Μιχαήλ Δεκλερής για τη διαμόρφωση της περιβαλλοντικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, Νόμος και Φύση 1999, σ. 387 επ.

[5] Βλ. χαρακτηριστικά τη μονογραφία της Ε. Τροβά, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π. (σημ. 3), ιδίως σ. 32, 75 επ., 157 επ., 199 επ., με παραπέρα παραπομπές στη νομολογία και τη θεωρία.

[6] Οι διατάξεις του άρθρου 24 Συντ. (ιδίως παρ. 1 και 6) έχουν κατά πάγια νομολογία δεσμευτικό και όχι απλώς κατευθυντήριο χαρακτήρα για το νομοθέτη, βλ. ήδη ΣτΕ 810, 811/77 και Β. Ρώτη, Ανοίγματα της νομολογίας για την προστασία του περιβάλλοντος, Δίκαιο και περιβάλλον, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1984, καθώς και από την πιο σύγχρονη βιβλιογραφία. Ι. Καράκωστα, Περιβάλλον και Δίκαιο, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σ. 59 επ., Θ. Παναγόπουλου, Δίκαιο Περιβάλλοντος, Αθ. Σταμούλης, Αθήνα, 3η έκδ., 2001, σ. 175 επ., Γλ. Σιούτη, Δίκαιο Περιβάλλοντος, Γενικό Μέρος Ι, Δημόσιο Δίκαιο και Περιβάλλον, Συμπλήρωμα, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2002, σ. 18 επ., Α. Τάχου, Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 5η έκδ., 1998, σ. 31 επ., 41 επ., με παραπομπές στη νομολογία.

[7] Η «ωρίμανση» αυτή συνδέεται με το ζήτημα της ιδιαίτερα ενεργητικής στάσης του Συμβουλίου της Επικρατείας (με «αιχμή του δόρατος» το Ε' Τμήμα) σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, η οποία τροφοδότησε πολλές συζητήσεις στη θεωρία (βλ. για μια γενική εικόνα Α. Τάχου, Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος, ό.π. (σημ. 6), σ. 40 επ., 100 επ., 146 επ. και οδήγησε στην αναθεώρηση του άρθρου 24 (αλλά και 100) του Συντάγματος (βλ. σχετικά τις συμβολές στο ειδικό Αφιέρωμα: Η αναθεώρηση του Συντάγματος, σε: Περιβάλλον και Δίκαιο 2000, σ. 457 επ., Ε. Βενιζέλου, Το Σχέδιο της Αναθεώρησης του Συντάγματος, Η γενική εισήγηση της πλειοψηφίας προς την Ζ' Αναθεωρητική Βουλή, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σ. 32 επ., 99, 123, καθώς και Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του (πρακτικά ημερίδας), Νόμος και Φύση, Βιβλιοθήκη Περιβαλλοντικού Δικαίου - 8, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2002, Ε. Τροβά, Οι τομές για το περιβάλλον στην αναθεώρηση του 2001. Ένας αειφόρος τόπος για την πολιτεία, σε: «Το Νέο Σύνταγμα» (πρακτικά συνεδρίου), Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2001, σ. 105 επ. Η «ωρίμανση» συνδέεται και με

τη διαφαινόμενη αλλαγή δόγματος στη νομολογία του ΣτΕ, αλλαγή η οποία σηματοδοτείται από την έκδοση της ΣτΕ (Ολ.) 2300/1997 και χαρακτηρίζεται από τη συμπίεση του περιβάλλοντος με τις ανάγκες της ανάπτυξης υπό την έννοια της στάθμισης στα πλαίσια της αρχής της αειφορίας. Βλ. σχετικά *Ε. Τροβά*, Αχελώος: ο Θεός ποταμός (σκέψεις με αφορμή τη ΣτΕ Ολ. 3478/2000), Περιβάλλον και Δίκαιο 2001, σ. 35 επ. (41). Βλ. και ΣτΕ (Ολ.) 2300/97 με Σχόλιο *Ε. Σταυρουλάκη*, Νόμος και Φύση 1998, σ. 164 επ., ΣτΕ (Ολ.) 3478/2000, καθώς και ΣτΕ (Ολ.) 613/2002 με Παρατηρήσεις *Α. Παπακωνσταντίνου*, ΕΔΔΔΔ 2002, σ. 571 επ. (580 επ.). Για την εξέλιξη της νομολογίας σε σχέση με την αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης βλ. *Μ. Σγουρέλη*, Βιώσιμη ανάπτυξη και διεύρυνση του προστατευτικού πεδίου του άρθρου 24.1 Συντ. στην πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ, Περιβάλλον και Δίκαιο 1998, σ. 364 επ. Παράβαλε όμως και την κατηγοριοποίηση της νομολογίας σε: *Α. Τάχου*, Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος, ό.π., σ. 50 επ.: α) ισότιμη στάθμιση του αγαθού περιβάλλοντος προς τα άλλα αγαθά, β) ισότιμη συνεκτίμηση, γ) συμπίεση με τάση όμως υπεροχής του αγαθού «περιβάλλοντος», όπου η ΣτΕ 2300/1997 δεν θεωρείται ότι εγκαινιάζει μια διαφορετική στάση της νομολογίας.

[8] Έτσι *Μ. Δεκλερή*, Το Δίκαιο της Βιώσιμης Αναπτύξεως, ό.π. (σημ. 4), σ. 92 (και 41, για την έννοια του δυναμικού συστήματος), *Ι. Καράκωστα*, Περιβάλλον και Δίκαιο, ό.π. (σημ. 6), σ. 121, *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π. (σημ. 3), σ. 73 επ..

[9] Συμπυκνωμένη διατύπωση της ΣτΕ 288/2000 με παραπέρα παραπομπές στην πάγια νομολογία (ΣτΕ (Ολ.) 2300/97, (Ολ.) 2801/91, 5448/1996, 1599/87, 3146/86). Βλ. και ΣτΕ 575/2000, 3963/95.

[10] ΣτΕ 1474/96 αναφορικά με την προστασία αλιευτικού καταφυγίου εντός του (κηρυγμένου) αρχαιολογικού χώρου του Μαραθώνα.

[11] ΣτΕ 637/98 αναφορικά με την κατασκευή μαρίνας στη Μύκονο.

[12] Επιπλέον, η αντιδιαστολή του όρου «Αρχαιότητες» και «Πολιτιστική Κληρονομιά» στον τίτλο του νέου νομοθετήματος μας προϊδεάζει ως προς το ότι, σε αντίθεση με το νόμο 5351/1932, ο οποίος περιελάμβανε στο αντικείμενο της ρύθμισής του μόνο τα «αρχαία» μνημεία, αντικείμενο ρύθμισης του νέου νόμου αποτελούν και τα νεότερα πολιτιστικά αγαθά.

[13] Για τις αόριστες νομικές έννοιες στην ελληνική νομική επιστήμη βλ., μεταξύ άλλων, Α. Γέροντα, *Οι εγκύκλιοι (νομική φύση, διακρίσεις, δικαστικός έλεγχος)*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1993, σ. 277 επ., Π. Δαγτόγλου, *Γενικό διοικητικό δίκαιο*, 4η έκδ., Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1997, σ. 161 επ., Γ. Δέδε, *Ο έλεγχος εφαρμογής των αορίστων εννοιών*, ΕΕΝ 1967, σ. 489 επ., Κ. Κακούρη, *Επί των ορίων της νομικής επιστήμης (Αφιέρωμα εις Μνήμην Αλ. Γκιάλα - Γ. Βερίτη, Χριστιανική Ένωση Επιστημόνων*, Αθήνα, 1958, σ. 181 επ.), σε: *Οπτικές Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, Γενικής Θεωρίας του Δικαίου, Μετα - Νομικές*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1998, σ. 25 επ. (37 επ.), *του ιδίου*, *Δικαιοδοτική λειτουργία - Δικαιοδοτικό λειτούργημα (Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929 - 1979*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1979, σ. 481 επ.), σε: *Οπτικές Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου, Γενικής Θεωρίας του Δικαίου, Μετα - Νομικές*, ό.π., σ. 45 επ. (69 επ.), Ε. Κουτούπα - Ρεγκάκου, *Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1997, Γ. Μητσόπουλου, *Αι αόριστα νομικά έννοιαι εν τη αναιρετική διαδικασία*, *Νέον Δίκαιον* 21 (1965), σ. 1 επ., 117 επ., 225 επ., σε: *Μελέται γενικής θεωρίας δικαίου και αστικού δικονομικού δικαίου*, 1985, σ. 3 επ., Α. Παπαλάμπρου, *Αι αόριστα έννοιαι και ο έλεγχος της νομιμότητος*, ΕΔΔΔ 1966, σ. 341 επ., Π. Σούρλα, *Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου, μέρος α', θεωρητική στοιχείωση*, (πανεπ. παραδόσεις), Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1986, σ. 82 επ., Κ. Σταμάτη, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Εισαγωγή στη μεθοδολογία του δικαίου*, 2η έκδ., Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 120 επ., Μ. Στασινόπουλου, *Δίκαιον των διοικητικών πράξεων*, Αθήναι, 1951, σ. 250 επ..

[14] Άρθρο 1 παρ. 1 εδ. α.

[15] Βλ. *Ε. Τροβά*, *Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος...*, ό.π. (σημ. 3), σ. 92 («η πολιτιστική κληρονομιά είναι ένα αγαθό που δημιουργήθηκε στο παρελθόν»). Βλ. και το λήμμα «μνημείο», σε: *Γ. Μπαμπινιώτη*, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων, 2η έκδ., Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 2002: «...2) μεμονωμένο κτίσμα ή σύνολο κτισμάτων που έχουν διασωθεί και διατηρηθεί από προηγούμενη ιστορική στιγμή και παρουσιάζουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον». Από τη γαλλική βιβλιογραφία, *P. - L. Frier*, *Droit du patrimoine culturel*, PUF, Paris, 1997, σ. 16, ο οποίος θεωρεί τον αγγλικό όρο «heritage» ευγλωτότερο από τον γαλλικό «patrimoine», διότι καταδεικνύει το παρελθοντικό στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς.

[16] Έτσι και *Ε. Τροβά*, *Τα σύγχρονα μνημειακά κτίρια. Το Μέγαρο Μουσικής: Η νομική του διάσταση*, *Νόμος και Φύση* 1997, σ. 74 επ. (90, 96), με ρητές επιφυλάξεις που εκφράζει ως προς την εγκυρότητα τέτοιου είδους αξιολογήσεων (91).

[17] Στην Ιταλία λ.χ., ο σχετικός νόμος 1089/1939 εξαιρεί ρητά από το πεδίο εφαρμογής του τα έργα καλλιτεχνών που βρίσκονται εν ζωή, καθώς και τα έργα της τελευταίας 50ετίας. Η ratio είναι τριπλή: α) να μην περιορίζεται η εξουσία διάθεσης των δημιουργών στο έργο τους για κάποιο χρονικό διάστημα, β) να μην παρεμποδίζεται το εμπόριο αγαθών της σύγχρονης πραγματικότητας, και γ) να προλαμβάνεται μια πρόωρη απόφαση για την αξία ενός καλλιτέχνη και των έργων του, βλ. *G. Giaccardi*, *Rapport Italien*, σε: *La protection des biens culturelles*, ό.π., σ. 423 επ., 427, *M. Loosli*, *Kulturgüterschutz in Italien*, *Rechtliche Grundlagen und Instrumente; Handel und Verkehr*, *Schweizer Studien zum internationalen Recht*, *Schweizerische Vereinigung für internationales Recht*, Band 96, Schulthess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1996, σ. 14. Χρονικά κριτήρια χρησιμοποιούνται και για τον εννοιολογικό προσδιορισμό ορισμένων πολιτιστικών αγαθών στα πλαίσια του δευτερογενούς κοινοτικού δικαίου (βλ. Κανονισμό (ΕΟΚ) αριθ. 3911/1992 του Συμβουλίου της 9.12.1992 σχετικά με την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών [EE L 395 της 13.12.1992, 1 επ.], όπως τροποποιήθηκε από τον Κανονισμό (ΕΚ) αριθμ. 2469/1996 του Συμβουλίου της 16.12.1996 [EE L 335 της 24.12.1996, σ. 9 επ.], καθώς και Οδηγία 93/7/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 15.3.1993 σχετικά με την επιστροφή πολιτιστικών αγαθών που έχουν παράνομα απομακρυνθεί από το έδαφος κράτους μέλους [EE L 74 της 27.3.1993], όπως τροποποιήθηκε από την Οδηγία 96/100/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17.2.1997 [EE L 60 της 1.3.1997, 59 επ.]. Στη Γερμανία, αντίθετα, τέτοιου είδους χρονολογικά κριτήρια έχουν από

καιρό εγκαταλειφθεί, βλ. *F. Hammer*, Das Schutzsystem der deutschen Denkmalschutzgesetze, JuS 1997, σ. 971 επ. (972), *E. - R. Hönes*, Der Kulturdenkmalbegriff im Denkmalschutzrecht, DVBl. 1984, σ. 413 επ. (414).

[18] Για την ανάγκη ύπαρξης μιας χρονικής απόστασης βλ. και στη γαλλική θεωρία *P. - L. Frier*, Droit du patrimoine culturel, ό.π., 16. - Το ζήτημα της ανεύρεσης της κατάλληλης αυτής χρονικής απόστασης έχει απασχολήσει ιδιαίτερος τη γερμανική νομική επιστήμη. Δεν υπάρχει πάντως αμφιβολία ότι ακόμη και το πιο πρόσφατο παρελθόν εμπίπτει στο προστατευτικό πεδίο της σχετικής νομοθεσίας, βλ. ενδεικτικά *F. Hammer*, Das Schutzsystem der deutschen Denkmalschutzgesetze, ό.π., σ. 972, *C. Moench*, Die Entwicklung des Denkmalschutzrechts, NVwZ 1988, 304 επ. (306), *H. Würster*, Denkmalschutz und Erhaltung, σε: *M. Hoppenberg*, Handbuch des öffentlichen Baurechts, Stand 1999, Beck, München, σ. 18 επ., (αρ. 73 επ.), με παραπέρα παραπομπές.

[19] Έτσι, ρητά, και στη γερμανική θεωρία, βλ. αντί πολλών *C. Moench*, Die Entwicklung des Denkmalschutzrechts, ό.π., σ. 306, με παραπέρα παραπομπές. Βλ. εξάλλου και τον αντίστοιχο προβληματισμό σε: *P. - A. Memmesheimer/D. Urmeier/H. - D. Schönstein*, Denkmalrecht Nordrhein - Westfalen, Kommentar, 2. Aufl., Deutscher Gemeindeverlag, 1989, σ. 46 επ., (παρ. 2 αρ. 8 επ.) στα πλαίσια της νομοθεσίας για την προστασία των πολιτιστικών μνημείων της Βόρειας Ρηνανίας - Βεστφαλίας, σύμφωνα με την οποία ακόμα και σύγχρονες δημιουργίες μπορούν να υπαχθούν στο προστατευτικό πεδίο του νόμου. Βλ. από πλευράς ιστορίας της τέχνης τις έντονες αμφιβολίες ως προς τη δυνατότητα διαπραγμάτευσης σύγχρονων καλλιτεχνικών τάσεων σε: *E. Gombrich*, Το χρονικό της τέχνης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2η ελληνική έκδοση (Μετάφραση από τη 16η αγγλική έκδοση), Αθήνα, 1998, σ. 599 επ. (ιδίως 599-600: «Τα γεγονότα της ημέρας γίνονται 'χρονικό' όταν έχει μεσολαβήσει αρκετή απόσταση, ώστε να μάθουμε ποια επίπτωση είχαν (αν είχαν) στις μεταγενέστερες εξελίξεις... το χρονικό των καλλιτεχνών μπορείς να το αφηγηθείς μονάχα όταν έχει ξεκαθαρίσει, με το πέρασμα κάποιου χρόνου, ποια επίδραση είχε η δουλειά τους πάνω στους άλλους και ποια ήταν η συμβολή τους σ' αυτό το ίδιο χρονικό... Όσο πλησιάζουμε προς τη δική μας εποχή, τόσο πιο δύσκολο γίνεται, αναπόφευκτα, να ξεχωρίσουμε τις πρόσκαιρες μόδες από τα διαρκή επιτεύγματα... Γι' αυτό το λόγο αισθάνομαι αμηχανία στην ιδέα ότι μπορεί κανείς να γράψει το χρονικό της τέχνης 'ως σήμερα'. Χωρίς αμφιβολία μπορούμε να καταγράψουμε και να συζητήσουμε τις τελευταίες τάσεις, τις φυσιολογικές που

συμβαίνει να βρίσκονται στο προσκήνιο τη στιγμή που γράφουμε. Αλλά μόνον ένας προφήτης θα μπορούσε να μαντέψει αν αυτοί οι καλλιτέχνες 'θα μείνουν στην ιστορία' - και γενικά αποδείχτηκε ότι οι κριτικοί δεν είναι σπουδαίοι προφήτες...»).

[20] Βλ. άρθρο 6 παρ. 1 περ. γ) και άρθρο 20 παρ. 1 περ. ε). Για το κριτήριο της «εκατονταετίας» και βλ. *Ε. Ρούκουνα*, Πολιτιστικά αγαθά στο βυθό της θαλάσσης, ΕΔΔΔ 1979, σ. 10 επ. (25 επ.).

[21] Αντίστοιχες σκέψεις βλ. και σε *Ε. Τροβά*, Τα σύγχρονα μνημειακά κτίρια..., ό.π. (σημ. 16), σ. 74 επ., ιδίως υποσ. 3 και 7, όπου γίνεται σαφής εννοιολογική διάκριση μεταξύ της έννοιας του ιστορικού μνημείου από την έννοια του σύγχρονου μνημειακού κτίσματος με βάση το (ποιοτικού περιεχομένου) κριτήριο του χρόνου.

[22] Όπως παρατηρεί ο *F. Hammer*, Das Schutzsystem der deutschen Denkmalschutzgesetze, ό.π., σ. 973, (με παραπέρα παραπομπές σε γερμανική θεωρία και νομολογία), ο αντίκτυπος που έχουν τα μνημεία στην κοινωνία ερείδεται σε συναισθηματικά, πολλές φορές, αίτια και αναπαράγει ψυχολογικής φύσεως αντιδράσεις στα λαϊκά στρώματα.

[23] Η σχετική κρίση πρέπει, κατά την *Αιτιολογική Έκθεση* του νόμου (βλ. σε: NoB 2002, 1339 επ. (1344)), να βασίζεται σε επιστημονικά δεδομένα (βλ. όμως και παρακάτω III. γ) 2. α. ββ.). Πρέπει εντούτοις να παρατηρηθεί ότι όσο πιο πρόσφατο είναι ένα αντικείμενο, τόσο πιο δύσκολο είναι για την οικεία επιστήμη να εντοπίσει την ιστορική του αξία, ενώ για τα αντικείμενα της σύγχρονης εποχής η επιστήμη δεν είναι εύκολα (εάν είναι δυνατόν να είναι καθόλου) σε θέση να συγκεντρώσει τα απαιτούμενα δεδομένα προκειμένου να προβεί στην εξαγωγή ασφαλούς συμπεράσματος, έτσι και στη γερμανική θεωρία, βλ. *H. Würster*, Denkmalschutz und Erhaltung, ό.π., σ. 19 (αρ. 75), *P. - A. Memmesheimer/D. Upmeyer/H. - D. Schönstein*, Denkmalrecht Nordrhein - Westfalen, ό.π., σ. 46 (παρ. 2 αρ. 9).

[24] Έτσιρητά *H. Würster*, *Denkmalschutz und Erhaltung*, ό.π., σ. 19 (αρ. 75), *P. - A. Memmesheimer/D. Upmeier/H. - D. Schönstein*, *Denkmalrecht Nordrhein - Westfalen*, ό.π. (σημ. 19), σ. 46 (παρ. 2 αρ. 10).

[25] Οι σύγχρονες δημιουργίες προστατεύονται όμως από άλλες διατάξεις του Συντάγματος, τόσο από τις γενικές (βλ. άρθρο 2 παρ. 1 και άρθρο 5 παρ. 1), όσο και από ειδικές (βλ. ιδίως άρθρο 16 παρ. 1 και 2 και άρθρο 17), οι οποίες στο βαθμό που «τριτενεργούν» (βλ. σχετικά τη μονογραφία της *T. Ηλιοπούλου - Στράγγα*, Η «τριτενέργεια» των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του συντάγματος 1975, Ι, σε: Βιβλιοθήκη Δημοσίου Δικαίου [12], Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1990) αναπτύσσουν ένα πλήρες πλέγμα προστασίας, ικανό να καταστήσει τις σχετικές ρυθμίσεις του νόμου 3028/2002, με βάση τις παραπάνω εκτεθείσες σκέψεις, ανενεργείς.

[26] Βλ. χαρακτηριστικά ΣτΕ 2242/94 (σκοποί πολιτιστικού χαρακτήρα στο πλαίσιο του άρθρου 16 Συντ. διακρίνονται από την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς κατ' άρθρο 24 Συντ.), ΣτΕ (Ολ.) 4946-47/1995 (η επιλογή έκτασης για την ανέγερση μουσείου σύγχρονης τέχνης, το οποίο συμβάλλει στην προαγωγή της τέχνης και της παιδείας, συνταγματικών αξιών που κατοχυρώνονται από το άρθρο 16 του Συντάγματος, δεν αντίκειται στο άρθρο 24 του Συντάγματος), *Κ. Ρέμελη*, Παρατηρήσεις στη ΣτΕ 4946/95 για το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Νόμος και Φύση 1997, σ. 61 επ. (64 επ., 68) και την παραπέρα νομολογία που παραθέτει η *Ε. Τροβά*, Τα σύγχρονα μνημειακά κτίρια..., ό.π. (σημ. 16), σ. 92. Διαφορετικά η *Ε.Α. ΣτΕ 312/94* (στην έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος περιλαμβάνονται και ειδικά κτίρια όπου κατά προορισμό λαμβάνουν χώρα πολιτιστικές εκδηλώσεις όπως είναι, προδήλως, και το Μέγαρο Μουσικής Αθηνών) και *Π. Παραρά*, Η συνταγματική περιπέτεια του Μεγάρου Μουσικής, Το πολιτιστικό περιβάλλον σε υποβάθμιση, ΤοΣ 1996, σ. 739 επ. (742 επ.). Ενδιάμεσα φαίνεται η άποψη της *Ε. Τροβά*, Τα σύγχρονα μνημειακά κτίρια..., ό.π. (σημ. 16), σύμφωνα με την οποία τα σύγχρονα μνημειακά κτίρια διέπονται μεν από ένα αυτόνομο και εξειδικευμένο καθεστώς (92), χωρίς να αποκλείεται στο μέλλον να προστατευθούν και ως πολιτιστικά αγαθά (90, 92), η υπαγωγή τους στο άρθρο 16 Συντ. δεν είναι, όμως, και η μόνη αποκλειστικά δυνατή (93 επ., με αναφορές στο άρθρο 24 παρ. 6 Συντ).

[27] Πεδίο σύγκρουσης μεταξύ προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος και προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας αποτέλεσε η περίπτωση της «Ροτόντας» (Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου) Θεσσαλονίκης, βλ. Ε.Α. ΣτΕ 180/95, Ε.Α. ΣτΕ 327/1995, ΣτΕ (Ολ.) 2068/99 και παραπέρα Γ. Αποστολάκη, Πολιτιστικό περιβάλλον - Σύγκρουση μεταξύ θρησκευτικού (λατρευτικού) χαρακτήρα και του μνημειακού (ιστορικού) χαρακτήρα των μνημείων των Αγίων Μετεώρων, Περιβάλλον και Δίκαιο 2001, σ. 288 επ., Α. Μανιτάκη, Η συνταγματική προστασία των πολιτιστικών αγαθών και η ελευθερία της λατρείας. Με αφορμή τις χρήσεις της Ροτόντας, Νόμος και Φύση 1995, σ. 43 επ., με παραπέρα παραπομπές. Η ακριβώς αντίθετη όψη της σύγκρουσης αυτής είναι η συνδυαστική εφαρμογή («κατ' ιδέαν συρροή», Idealkonkurrenz) του άρθρου 24 παρ. 1 και 6 με το άρθρο 13 Συντ. στην περίπτωση πολιτιστικών αγαθών, αρχαιολογικών χώρων κλπ. με θρησκευτικό-λατρευτικό χαρακτήρα, όπως λ.χ. στην περίπτωση των Μονών των Αγίων Μετεώρων ή του Αγίου Όρους, βλ. Γ. Αποστολάκη, Η παραβίαση αδόμητης ζώνης αρχαιολογικού χώρου συνιστά προσβολή της προσωπικότητας (57 ΑΚ) - Η περίπτωση της αδόμητης ζώνης του αρχαιολογικού χώρου των Αγίων Μετεώρων, Περιβάλλον και Δίκαιο 2001, 536 επ.. Βλ. όμως και ΣτΕ 246/97 (από τη συνδυαστική εφαρμογή των άρθρων 13 και 24 παρ. 1 του Συντ. συνάγεται ότι οι χώροι θρησκευτικού χαρακτήρα αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του πολιτιστικού περιβάλλοντος, χωρίς ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης της ιδιότητάς τους ως πολιτιστικών αγαθών. Εντούτοις, και η απόφαση αυτή αισθάνεται την ανάγκη διασύνδεσης του πολιτιστικού περιβάλλοντος με την πολιτιστική κληρονομιά στην ιστορική της, μάλιστα, διάσταση. Έτσι, οι Ιεροί χώροι «συνιστούν ουσιώδη στοιχεία της ελληνορθόδοξου παραδόσεως και ιστορίας και, άρα, της εν γένει πολιτιστικής κληρονομιάς ολόκληρου του Ελληνικού Λαού»). Η σύγκρουση, αφενός, και η συρροή, αφετέρου, πολιτιστικού περιβάλλοντος και θρησκευτικής ελευθερίας προϋποθέτουν τη μεταξύ τους διάστιξη.

[28] Βλ. όμως το Σύνταγμα της Ιταλίας το οποίο αναφέρεται στην «ανάπτυξη του πολιτισμού» (άρθρο 9: «La Repubblica promuove lo sviluppo della cultura e la ricerca scientifica e tecnica. Tutela il paesaggio e il patrimonio storico e artistico della Nazione» - «Η Δημοκρατία προάγει την ανάπτυξη του πολιτισμού και της επιστημονικής και τεχνικής έρευνας. Προστατεύει το τοπίο και την ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά του Έθνους», καθώς και Μ. Loosli, Kulturgüterschutz in Italien, ό.π., σ. 10 επ., Ε. Τροβά, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 57), όπως και παρεμφερείς ρυθμίσεις σε άλλα συνταγματικά κείμενα ευρωπαϊκών κρατών (λ.χ. άρθρο 23 παρ. 2 βελγικού Συντάγματος, άρθρο 44 παρ. 1 ισπανικού Συντάγματος, άρθρα 73 επ. πορτογαλικού Συντάγματος) σε: J. Iliopoulos - Strangas (éd.), La protection des droits sociaux fondamentaux dans les Etats membres de l' Union européenne, Etude de droit comparé, Ant. Sakkoulas - Bruyllant - Nomos, Athènes -

Bruxelles - Baden - Baden, οικείαθέσηκαιιδίως *J. Iliopoulos - Strangas*, La protection des droits sociaux fondamentaux dans les Etats membres de l'Union européenne, Conclusions comparatives, σ. 793 επ., 836 επ..

[29] Το άρθρο 24 Συντ. δεν καλύπτει ούτε το σύνολο των πολιτιστικών δικαιωμάτων, βλ. *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π. (σημ. 3), 26 επ.

[30] Βλ. άρθρο 1 παρ. 1 εδ. β «Η προστασία αυτή έχει ως σκοπό τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης χάριν της παρούσας και των μελλοντικών γενεών και την αναβάθμιση του πολιτιστικού περιβάλλοντος». Η διάστιξη δεν μπορεί, εν τούτοις, να είναι απόλυτη, καθώς η διατήρηση των πολιτιστικών μνημείων επιδρά άμεσα στην αντιληπτική δομή του χώρου, ενώ κάθε σχετική αξιολογική κρίση εκφράζει μια πολιτιστική στάση της σύγχρονης κοινωνίας απέναντι στο παρελθόν, βλ. σχετικά παρακάτω, υπό III γ) 2. α. ββ και IV β.

[31] Βλ. άρθρο 1 παρ. 1 εδ. α.

[32] Βλ. άρθρο 1 παρ. 2 εδ. α.

[33] Βλ. άρθρο 1 παρ. 3.

[34] Έτσι και *Ν. Ρόζος*, Προβλήματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στο νομό Κυκλάδων, Νόμος και Φύση 1998, σ. 569 επ. (570: «Είναι η πολιτιστική κληρονομιά ενός χώρου δια μέσου του χρόνου και όχι της εθνότητας ή θρησκευτικής

κοινότητας που επικράτησε σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή»). Σε αντίστοιχο αποτέλεσμα καταλήγει και η ιταλική θεωρία, παρά το γεγονός ότι η νομοθεσία συνδέει την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς με την εθνική κληρονομιά, βλ. *G. Giaccardi, Rapport Italien*, ό.π., σ. 427.

[35] Βλ. τη Σύσταση της UNESCO σχετικά με τη διαφύλαξη του παραδοσιακού και λαϊκού πολιτισμού (1989), και το ορισμό της έννοιας «folklore», [σε: Δ. Βουδούρη/Α. Στρατή, Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, Κείμενα, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1999, σ. 189 επ. (190-191)]: «Folklore (or traditional and popular culture) is the totality of tradition-based creations of a cultural community, expressed by a group or individuals and recognized as reflecting the expectations of a community in so far as they reflect its cultural and social identity; its standards and values are transmitted orally, by imitation or by other means. Its forms are, among others, language, literature, music, dance, games, mythology, rituals, customs, handicrafts, architecture and other arts».

[36] Βλ. όμως τον ιαπωνικό νόμο «Law for the Protection of Cultural Properties» (νόμος No. 214 της 30.5.1950, όπως ισχύει μετά την τροποποίηση από το νόμο No. 78 της 2.12.1983, σε: *F. Hammer, Das Schutzsystem der deutschen Denkmalschutzgesetze*, ό.π., σ. 972), ο οποίος στο άρθρο 2 ΙΙ και ΙΙΙ, Κεφ. ΙΙΙ-2, ΙΙΙ-3 [Άρθρ. 56-3 έως 56-21] αναφέρεται στα «intangible cultural products» (art and skill employed in drama, music and applied arts), καθώς και στις «folk-cultural-properties» (manners and customs related to food, clothing and housing, to occupations, religious faiths, festivals etc., to folk-entertainments..., which are indispensable for the understanding of changes in our people's modes of life).

[37] Βλ. άρθρο 1 παρ. 2 εδ. β και άρθρο 2 περ. ε).

[38] Βλ. άρθρο 2 περ. β) υποπερ. γγ) εδ. α.

[39] Βλ. άρθρο 2 περ. β) υποπερ. γγ) εδ. β.

[40] Βλ. άρθρο 2 περ. β) υποπερ. δδ).

[41] Βλ. άρθρο 6 παρ. 2. Βλ. για την αντίστοιχη νομολογιακή κατοχύρωση ΣτΕ 1599/87 και ΣτΕ (Ολ.) 2801/91 (μαζί με το οικοδόμημα προστατεύεται και ο εσωτερικός χώρος «ως ενιαίο σύνολο που περιλαμβάνει την επίπλωση και γενικά τα κινητά πράγματα που βρίσκονται στο χώρο αυτό και συνδέονται με ορισμένη χρήση του, αδιαφόρως αν τα ίδια αυτοτελώς κρινόμενα έχουν ιστορική αξία ή όχι, εφόσον ο χώρος αυτός συνδέεται με την πολιτική ή κοινωνική ιστορία του νεώτερου ελληνικού κράτους ή ορισμένης περιοχής και η διατήρησή του συμβάλλει στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης»).

[42] Βλ. άρθρο 2 περ. γ) εδ. α και άρθρο 2 περ. δ). Ο νόμος δεν διευκρινίζει το βαθμό της πιθανολόγησης που αποτελεί «ένδειξη» ικανή για το χαρακτηρισμό έκτασης ως αρχαιολογικού χώρου ή ιστορικού τόπου. Σε κάθε περίπτωση η σχετική κρίση πρέπει να είναι θεμελιωμένη στα πορίσματα της οικείας επιστήμης.

[43] Βλ. άρθρο 2 περ. γ) εδ. α. Σε αντίθεση με το προσχέδιο νόμου, τα μνημειακά σύνολα δεν αποτελούν μια ειδική κατηγορία μνημείων, βλ. *N. Ρόζος, Προβλήματα προστασίας...*, ό.π., σ. 570.

[44] Πβ. άρθρο 2 περ. δ). Η διάταξη αναφέρεται όμως σε «εκτάσεις που περιέχουν ή στις οποίες υπάρχουν ενδείξεις ότι περιέχονται μνημεία μεταγενέστερα του 1830». Ο πληθυντικός πρέπει να ερμηνευθεί διασταλτικά και να θεωρηθεί ότι καλύπτει εν

προκειμένω και τα μνημειακά, οικιστικά ή ταφικά σύνολα (πρβλ. άρθρο 2, περ. γ)), εφόσον συντρέχουν και οι λοιπές προϋποθέσεις της διάταξης. Αυτό συνάγεται και από τις προθέσεις του ιστορικού νομοθέτη, (βλ. *Αιτιολογική Έκθεση*, ό.π., σ. 1341: «η προστασία που παρέχεται με τις διατάξεις του σχεδίου νόμου αφορά είτε σε μεμονωμένα αγαθά είτε σε σύνολα. Τα μνημεία πολύ συχνά δεν υφίστανται μεμονωμένα, αλλά είναι ενταγμένα σε ευρύτερα σύνολα (τόποι για τα ακίνητα, συλλογές ή ομάδες ή κατηγορίες πραγμάτων για τα κινητά κλπ.) που διέπονται από ιδιαίτερους κανόνες»), αλλά και από το διεθνές συμβατικό δίκαιο (βλ. άρθρο 1 της Σύμβασης για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς, Παρίσι, 1972, κυρ. ν. 1126/1981, ΦΕΚ Α' 32, [σε: Δ. Βουδούρη/Α. Στρατή, *Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς...*, ό.π., σ. 52 επ., 54], όπου τα «σύνολα οικοδομημάτων» αποτελούν κατηγορία διακριτή από τα «μνημεία» και τα «τοπία», καθώς όμως τα «τοπία» αναφέρονται σε «έργα του ανθρώπου ή συνδυασμό έργων του ανθρώπου και της φύσεως, καθώς και εκτάσεις περιλαμβανομένων και των αρχαιολογικών χώρων οι οποίες έχουν παγκόσμιο αξίαν από απόψεως αισθητικής, εθνολογικής και ανθρωπολογικής», καλύπτουν το περιεχόμενο της διάταξης του άρθρου 2 περ. δ), αφήνοντας τα οικοδομικά «σύνολα» εκτός νομοθετικής ρύθμισης. Βλ. για την ίδια τριμερή διάκριση σε «μνημεία», «σύνολα» και «τόπους» το άρθρο 1 της Σύμβασης για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης, Γρανάδα, 1985, κυρ. ν. 2039/1992, ΦΕΚ Α' 61, [σε: Δ. Βουδούρη/Α. Στρατή, *Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς...*, ό.π., 235 επ., 236]), από το οποίο «εμπνέεται» το ΣτΕ κατά την ερμηνεία των κανόνων για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς (βλ. σχετικά *Απ. Παπακωνσταντίνου*, *Η σύμβαση της Γρανάδας για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και το Σύνταγμα - Με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ 2300/1997 (Ολ.) και 3113/1998, Νόμος και Φύση 1999, 47 επ.*).

[45] Βλ. άρθρο 2 περ. γ) εδ. β.

[46] Βλ. άρθρο 2 περ. δ).

[47] Βλ. άρθρο 2 περ. δ).

[48] Επομένως δεν αποτελούν, εν προκειμένω, στοιχεία του πραγματικού τα λοιπά κριτήρια (μνημεία μεταγενέστερα του 1830, προστασία λόγω της λαογραφικής, εθνολογικής, κοινωνικής κλπ. σημασίας) που αναφέρονται στα ιστορικά τοπία. Διότι οι εν λόγω τόποι μπορεί να αναφέρονται τόσο στο πρόσφατο (λ.χ. Α' και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος) όσο και στο μακρινό (λ.χ. Μάχη του Μαραθώνα, βλ. ΣτΕ 1474/96), ενίοτε και στο φανταστικό - μυθολογικό παρελθόν, ενώ η πολιτιστική τους σημασία προσδιορίζεται αυτόνομα: αναφέρεται σε ιστορικά ή μυθολογικά γεγονότα, τα οποία πρέπει να είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας και όχι «απλής». Είναι προφανές ότι ο λόγος για τον οποίο συμπεριελήφθη αυτή η κατηγορία πολιτιστικών αγαθών στους ονομαζόμενους από το νόμο «ιστορικούς τόπους» είναι όχι η σημασία τους για την (ιστορική κλπ.) επιστήμη, αλλά η σημασία τους για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης, αυτό, δηλαδή, που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε η *ιστορικότητά* τους.

[49] Βλ. άρθρο 2 περ. β) υποπερ. α) και ββ), άρθρο 6 παρ. 1 και άρθρο 20 παρ. 1. Προβληματική, ως προς την ονομασία, είναι η περίπτωση ορισμένων κινητών μνημείων που χρονολογούνται από το 1453 έως το 1830 μ.Χ. Διότι, ενώ το άρθρο 2 περ. β) υποπερ. α) παραπέμπει για τα αρχαία κινητά μνημεία στις διατάξεις του άρθρου 20, όπου, για τα μνημεία που χρονολογούνται από το 1453 έως το 1830, γίνεται διάκριση, ανάλογα με το εάν αποτελούν ευρήματα ανασκαφών ή άλλης αρχαιολογικής έρευνας, εάν αποσπάσθηκαν από ακίνητα μνημεία ή εάν αποτελούν θρησκευτικές εικόνες ή λειτουργικά αντικείμενα της περιόδου (άρθρο 20 παρ. 1 περ. β)) ή όχι (άρθρο 2 παρ. 1 περ. γ)), διάκριση σύμφωνα με την οποία τα μεν εξομοιώνονται με τα προ του 1453 μ.Χ. μνημεία και πρέπει επομένως να θεωρηθούν «αρχαία», ενώ τα δε δεν εξομοιώνονται (πρβλ. άρθρο 20 παρ. 2), στο άρθρο 2 περ. β) υποπερ. ββ) νοούνται ως «νεότερα» μνημεία τα πολιτιστικά αγαθά που είναι μεταγενέστερα του 1830 μ.Χ., χωρίς να γίνεται περαιτέρω παραπομπή στα άρθρα 6 και 20, με αποτέλεσμα η κατηγορία των πολιτιστικών αγαθών του άρθρου 20 παρ. 1 περ. γ) να μην περιλαμβάνεται ούτε στα «αρχαία», αλλά ούτε και στα «νεότερα» μνημεία. Η νομοθετική αυτή «αβλεψία» είναι επουσιώδης, αφού δεν έχει περαιτέρω αντίκτυπο στο σύστημα προστασίας, καθώς τα σχετικά με το νομικό χαρακτηρισμό ζητήματα ρυθμίζονται πλήρως (βλ. άρθρο 20 παρ. 2).

[50] βλ. άρθρο 2 περ. γ και δ.

[51] Βλ. άρθρο 2 περ. β: «Ως μνημεία νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που αποτελούν υλικές μαρτυρίες και ανήκουν στην πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας...».

[52] Βλ. άρθρο 6 παρ. 4 εδ. α.

[53] Βλ. άρθρο 20 παρ. 2 εδ. α. Έτσι επιλύεται με νομοθετική παρέμβαση το ζήτημα το οποίο είχε ανακύψει στη νομολογία σχετικά με την προστασία των μεταγενέστερων του 1453 μ.Χ. κινητών πολιτιστικών αγαθών, βλ. ενδεικτικά ΑΠ (Ολ.) 407/72, ΑΠ 673/73, και contra Πρόταση του Αντεισαγγελέα του ΑΠ στην ΑΠ 407/72, ΕφΘεσ. 59/70 και αναλυτικά *Ε. Δωρή*, Το δίκαιον των αρχαιοτήτων, ό.π., σ. 53 επ., *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 124 επ..

[54] Βλ. άρθρο 6 παρ. 4 εδ. β και άρθρο 20 παρ. 2 εδ. β.

[55] Βλ. στη νεότερη βιβλιογραφία ιδίως *Γ. Δρόσου*, Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση - Προστασία της ιδιοκτησίας και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομική Βιβλιοθήκη, 1997, 165 επ., *Γλ. Σιούτη*, Συμπλήρωμα 2002, ό.π., σ. 33 επ., *Α. Τάχου*, Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος, ό.π., 175 επ., με παραπέρα παραπομπές σε θεωρία και νομολογία.

[56] Αλλιώς όμως *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 178 («Η πράξη χαρακτηρισμού πρέπει να είναι επαρκώς αιτιολογημένη, διότι εισάγει περιορισμό στο ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας»).

[57] Βλ. άρθρο 6 παρ. 4 εδ. α.

[58] Πβ. *Ε. Τροβά*, *Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος...*, ό.π., κατά την οποία, όμως, υπό το πρίσμα της προηγούμενης νομοθεσίας και με διαφορετικά (: παντελής έλλειψη χρονικού κριτηρίου στο Ν. 5351/1992, ανάγκη επέκτασης της προστασίας πέρα από τα «αρχαία») δεδομένα, το χρονολογικό στοιχείο έχει μια «αξιολογική χροιά» (141), αν και «η χρονολογία δημιουργίας δε σχετίζεται με την πολιτιστική αξία των αγαθών από μόνη της» (125) .

[59] Η αποτελεσματικότητα της προστασίας των πολιτιστικών αγαθών εξαρτάται άμεσα από τα διαθέσιμα προς το σκοπό αυτό οικονομικά μέσα, βλ. *H. Perinet-Marquet*, *Rapport Français*, σε: *La protection des biens culturelles*, ό.π., σ. 391 επ., (391: «Or, le choix en la matière s'avèrent extrêmement délicats. L'Etat ne peut s'épuiser à multiplier les objets de protection alors que son budget est sollicité par bien d'autres grandes causes et que les contraintes existantes sont déjà souvent jugées excessives. Il se doit donc d'établir des priorités au regard de critères essentiellement subjectifs, tributaires de la mode et de l'esprit du temps»). Εντούτοις, θα ήταν λανθασμένο να θεωρηθεί ότι η θέσπιση ποιοτικών κριτηρίων συνδέεται με την ικανότητα διάθεσης κρατικών πόρων για προστασία των πολιτιστικών αγαθών, αφού σε αυτή την περίπτωση η προστασία των τελευταίων θα εξαρτάτο από την εκάστοτε πολιτική βούληση του εισηγητή του κρατικού προϋπολογισμού. Ο προσδιορισμός της έννοιας του πολιτιστικού αγαθού με κριτήριο την οικονομική του αξία έχει, εντούτοις, σημασία στα πλαίσια ειδικών ρυθμίσεων του δευτερογενούς κοινοτικού δικαίου (έτσι ο Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 3911/1992 του Συμβουλίου της 9.12.1992, ό.π. και η Οδηγία 93/7/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 15.3.1993 ό.π.). Οι ρυθμίσεις αυτές όμως δεν αναιρούν το γενικό καθεστώς προστασίας, αλλά, απεναντίας, το ενισχύουν (βλ. τη ρητή επιφύλαξη των δικαιωμάτων που έχουν τα κράτη μέλη δυνάμει του άρθρου 36 ΣΕΚ στο άρθρο 1 του Καν. (ΕΟΚ) αριθ. 3911/1992 και στο άρθρο 1 παρ. 1 πρώτη παύλα της Οδηγίας 93/7/ΕΟΚ).

[60] Κάθε «αισθητική» και «πολιτιστική» επιλογή έχει έμφυτα αξιολογικά στοιχεία, βλ. από τη νομική φιλολογία *Ε. Τροβά*, *Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος...*, ό.π., 198 επ. και από τη γερμανική νομική επιστήμη *T. Maunz*, *Den kmalschutz und*

Eigentumsgewähr, BayVBl. 1983, 257 επ. (259). Βλ. από πλευράς αισθητικής φιλοσοφίας, Α. Μάνου, Η μεταφυσική της τέχνης και του ωραίου υπό το φως της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα, 1999, 89 επ..

[61] Βλ. Ε. Τροβά, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 140 επ., ιδίως 142 επ., 151 επ.

[62] Βλ. άρθρο 6 παρ. 1 περ. β) και γ) και άρθρο 20 παρ. 1 περ. γ), δ) και ε). Η ομοιότητα εν προκειμένω με το γερμανικό παράδειγμα, όπου παρά το γεγονός ότι η προστασία των πολιτιστικών μνημείων ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατιδίων, με αποτέλεσμα να υπάρχουν 16 διαφορετικοί νόμοι προστασίας (και συνεπώς 16 διαφορετικοί ορισμοί της έννοιας του «πολιτιστικού μνημείου» - «Kulturdenkmal» ή «Denkmal» - χωρίς ωστόσο οι ουσιαστικές αποκλίσεις να είναι μεγάλες), είναι εμφανής. Κοινός τόπος όλων των νόμων των κρατιδίων για την προστασία των πολιτιστικών μνημείων είναι η αναφορά στο «καλλιτεχνικό», «επιστημονικό» και «ιστορικό» κριτήριο, τα οποία μάλιστα εξειδικεύονται επιμέρους, σύμφωνα με τα ειδικότερα κριτήρια που προτάσσει ο νομοθέτης του κάθε κρατιδίου. Για μια συνολική θεώρηση βλ. ενδεικτικά από την πλούσια βιβλιογραφία F. Hammer, Das Schutzsystem der deutschen Denkmalschutzgesetze, ό.π., 971 επ., του ιδίου, Das Recht des Denkmalschutzes in den neuen Bundesländern, NVwZ 1994, 965 επ., E. - R. Hönes, Der Kulturdenkmalbegriff im Denkmalschutzrecht, ό.π., σ. 413 επ., G. Kiesow, Denkmalpflege in Deutschland, 4. Aufl., Theiss (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt, 2000, 76 επ., C. Moench, Die Entwicklung des Denkmalschutzrechts, ό.π., 304 επ., C. Moench/O. Otting, Die Entwicklung des Denkmalschutzrechts (Teil 1) - Voraussetzungen der Denkmaleigenschaft, NVwZ 2000, 146 επ., H. Würster, Denkmalschutz und Erhaltung, ό.π., σ. 8 επ. (αρ. 17 επ.).

[63] Βλ. άρθρο 6 παρ. 1 περ. β) και γ) και άρθρο 20 παρ. 1 περ. γ), δ) και ε).

[64] Η θεωρία της διορθωτικής ή συσταλτικής λειτουργίας του δημοσίου συμφέροντος για το χαρακτηρισμό ενός αντικειμένου ως άξιου προστασίας μνημείου ή πολιτιστικού αγαθού έχει αναπτυχθεί ιδίως στη γερμανική νομική επιστήμη, βλ. τις βιβλιογραφικές παραπομπές ππ. υποσ. 62.

[65] Βλ. τις παρατηρήσεις του *F. Hammer*, *Das Schutzsystem der deutschen Denkmalschutzgesetze*, ό.π., 972 επ., ο οποίος σημειώνει ότι η σχετική νομοθεσία προστατεύει τα μνημεία όχι μόνο για την επιστήμη αλλά και για το κοινωνικό σύνολο, το οποίο εξάλλου επωμίζεται και το κόστος συντήρησής τους, καθώς και (από πλευράς αισθητικής φιλοσοφίας) *A. Μάνου*, *Η μεταφυσική της τέχνης και του ωραίου...*, ό.π., σ. 92 (: «Η τέχνη είναι για όλους. Και για τους πλουσίους και για τους πτωχούς· και για τους πεπαιδευμένους και για τους αγράμματους. Εξάλλου, ο απλός άνθρωπος με την αγνότητα του ήθους του και την ανοικτότητα του εσωτερικού του χώρου είναι κατά μείζονα λόγον πιο ευπρόσδεκτος στο ναό της τέχνης από τους οποιουσδήποτε αυτόκλητους θιασώτες της ή τους ημιμαθείς σφετεριστές των αξιών της») και (από πλευράς ιστορίας της τέχνης), *E. Gombrich*, *Το χρονικό της τέχνης*, ό.π., σ. 36 (: «Τίποτε ίσως δεν είναι τόσο σημαντικό όσο τούτο: για να χαρούμε αυτά τα έργα [τα μεγάλα έργα τέχνης] χρειάζεται ένα φρέσκο μυαλό, ένα μυαλό που να είναι έτοιμο να συλλάβει κάθε νύξη και να ανταποκριθεί σε κάθε κρυμμένη αρμονία, ένα μυαλό που, πάνω απ' όλα, δεν είναι παστωμένο με ηχηρές λέξεις και στερεότυπες φράσεις. Είναι πολύ καλύτερα να μην ξέρει κανένας τίποτε για την τέχνη, παρά να έχει το είδος της ημιμάθειας που εκτρέφει το σνομπισμό. Ο κίνδυνος είναι πραγματικός»).

[66] Βλ. χαρακτηριστικά *E. Τροβά*, *Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος...*, ό.π., σ. 180 (υποσ. 364), *M. Prieur*, *Droit de l'environnement*, 3e éd., Dalloz, Paris, 1996, 771.

[67] Βλ. αναλυτικά, σε: *A. Μάνου*, *Η μεταφυσική της τέχνης και του ωραίου...*, ό.π., 105.

[68] Βλ. και την ανάπτυξη του προβληματισμού σχετικά με το νομικό χαρακτηρισμό έργων σύγχρονων δημιουργών ππ. υπό ΙΙΙ α).

[69] Βλ. τις σκέψεις του Α. Μανιτάκη, Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 205 επ., όπου τονίζεται ότι το κράτος της «πλουραλιστικής δημοκρατίας» (ή κοινωνικό κράτος) δεν επιτρέπεται να ταυτισθεί με οποιοδήποτε πολιτικό ή κοινωνικό υποκείμενο, ούτε να συμμερισθεί επίσημα τις αξίες ή τους σκοπούς μιας οποιασδήποτε μερίδας του κοινωνικού συνόλου.

[70] Έτσι χαρακτηριστικά και στη Γερμανία, ως προς την ανάγκη διατήρησης (ζωντανής) της μνήμης (αρνητικών) γεγονότων της ιστορίας, από την περίοδο του «Τρίτου Ράιχ» (λ.χ. στρατόπεδα συγκέντρωσης) ή την περίοδο της μεταπολεμικής Γερμανίας (λ.χ. Τείχος του Βερολίνου), βλ. E. - R. Hönes, Der Kulturdenkmalbegriff im Denkmalschutzrecht, ό.π., 414, 416, G. Kiesow, Denkmalpflege in Deutschland, ό.π., σ. 87. Βλ. και E. Τροβά, Τα σύγχρονα μνημειακά κτίρια..., ό.π., η οποία (ορθά) παρατηρεί ότι η αισθητική αξία δεν είναι αναγκαία προϋπόθεση για την υπαγωγή ενός κτιρίου στο άρθρο 24 παρ. 6 Συντ. (93 επ.) και σημειώνει το ζήτημα της καταστροφής μνημείων, με παραδειγματική αναφορά στα μνημεία του λεγόμενου «ανατολικού μπλοκ» (95 υποσ. 35, 97).

[71] Βλ. τις παρατηρήσεις του J.-M. Pontier, Le contentieux culturel devant le juge administratif, R.D.P. 1989, 1610 επ. (1631: «Mais les décisions du juge lui-même ne sont pas exemptes de préoccupations d'ordre esthétique ou culturel, même lorsqu'elles portent, inévitablement, la trace de leur temps...le Conseil d'Etat se prononce, implicitement mais indiscutablement, sur la nature de ce type de manifestation» και 1632: «Lorsque le juge examine s'il y avait un intérêt public à classer un monument, à retenir une œuvre d'art qui devait être exportée, il prend une décision qui est aussi une appréciation sur ce qui représente le monument ou l'oeuvre»).

[72] Βλ. *Ε. Τροβά*, *Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος...*, ό.π., σ. 92, 155 επ., 197 επ., *P. - L. Frier*, *Droit du patrimoine culturel*, ό.π., 15 επ., *H. Perinet-Marquet*, *Rapport Français*, ό.π., σ. 391.

[73] Βλ. σχετικά *Ε. Κουτούπα - Ρεγκάκου*, *Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο*, ό.π., σ. 84 επ. και 112 επ., *Π. Δαγτόγλου*, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, ό.π., 161 επ. (167), *Γλ. Σιούτη*, *Δίκαιο Περιβάλλοντος*, *Γενικό Μέρος*, Ι, *Δημόσιο Δίκαιο και Περιβάλλον*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1993, σ. 21 επ., *Β. Σκουρή*, *Χωροταξικό και πολεοδομικό δίκαιο*, 2η έκδ., Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1991, 194 επ. Βλ. επίσης και την προσθήκη του 2ου εδαφίου στην παρ. 2 του άρθρου 24 του Σ με την αναθεώρηση της 6.4.2001, όπου γίνεται πλέον ρητή αναφορά στις «τεχνικές επιλογές και σταθμίσεις» που γίνονται «κατά τους κανόνες της επιστήμης», με στόχο την οριοθέτηση του δικαστικού ελέγχου (τόσο του ακυρωτικού όσο και της συνταγματικότητας) από το Συμβούλιο της Επικρατείας, βλ. χαρακτηριστικά *Ε. Βενιζέλου*, *Το σχέδιο της Αναθεώρησης του Συντάγματος...*, ό.π., σ. 33 επ..

[74] Βλ. *Ε. Κουτούπα - Ρεγκάκου*, *Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο*, ό.π., 110, *Κ. Ρέμελης*, *Παρατηρήσεις στη ΣτΕ 4946/95...*, ό.π., σ. 72. Περίπτωση τέτοιας διαφωνίας ανάμεσα σε όργανα της διοίκησης βλ. σε: *Α. Τάχου*, *Κρίσεις χαρακτηρισμού κτιρίου ως διατηρητέου ή μη - Παράλληλες διαδικασίες ΓΟΚ και Ν. 1469/1950 - Αιτιολογία αρνητικής πράξης - Αρχή χρηστής διοίκησης - Πότε ισχύει το δεδικασμένο, (γνωμοδότηση), *Περιβάλλον και Δίκαιο*, 2002, 259 επ.. Για τον υποκειμενικό και αντικειμενικό χαρακτήρα του ωραίου από πλευράς αισθητικής φιλοσοφίας βλ. *Α. Μάνου*, *Η μεταφυσική της τέχνης και του ωραίου...*, ό.π., 103 επ.*

[75] Τόσο ως προς την «εξωτερική» νομιμότητα μέσω της τήρησης της αιτιολογίας ως ουσιώδους τύπου, όσο και ως προς την «εσωτερική» νομιμότητα, τον έλεγχο δηλαδή των πραγματικών προϋποθέσεων στις οποίες στηρίζεται η διοικητική πράξη μέσω της πλάνης περί τα πράγματα και των διδαγμάτων της κοινής πείρας, βλ. *Ε. Κουτούπα - Ρεγκάκου*, *Αόριστες και τεχνικές έννοιες στο δημόσιο δίκαιο*, ό.π., 118 επ., *Α. Λιγωμένου*, *Κράτος δικαίου και προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος*, *ΔιΔικ 9* (1997), 301 επ., (313), *Β. Ρώτη*, *Ανοίγματα της νομολογίας για την προστασία του περιβάλλοντος*, ό.π., σ. 39, *Ε. Τροβά*, *Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος...*, ό.π.,

178 επ. και 198. Βλ. επίσης για την παλαιότερη νομολογία σε *E. Δωρή*, Το δίκαιον των αρχαιοτήτων, ό.π., 318 επ. και από την πιο πρόσφατη (με τάσεις συρρίκνωσης του δικαστικού ελέγχου σε περιπτώσεις μη επανορθώσιμης και προδήλως αντισυνταγματικής βλάβης του περιβάλλοντος) ΣτΕ (Ολ.) 3478/2000 και (Ολ.) 613/2002.

[76] Βλ. ππ. υπό ΙΙΙ γ) 2 α αα. - Για τη σύγκρουση του περιβάλλοντος (άρθρο 24 Συντ.) με άλλα συνταγματικά κατοχυρωμένα αγαθά, η οποία επιλύεται με βάση τις συνταγματικά θεμελιωμένες αρχές της πρακτικής αρμονίας, της *in concreto* στάθμισης (κόστους - οφέλους) και της αναλογικότητας, βλ. *Γλ. Σιούτη*, Συμπλήρωμα 2002, ό.π., σ. 31 επ., *η ίδια*, Η προστασία των κοινόχρηστων χώρων πρασίνου (Σχόλια στην απόφαση ΣτΕ 2242/1994), *ΚριτΕ* 1994, 331 επ., (335 επ.), *Π. Δαγτόγλου* Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα, τ. Α', Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1991, σ. 109, *Π. Παραρά*, Η συνταγματική περιπέτεια του Μεγάρου Μουσικής..., ό.π., 741 επ. και παραπέρα *B. Pieroth/B. Schlink*, Grundrechte, 15. Aufl., Schwerpunkte, Bd. 14, Müller, Heidelberg, 1999, σ. 72 επ., *K. Hesse*, Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Neudruck der 20. Aufl., Müller, Heidelberg, 1999, 28 (αρ. 72). - Για τη στάθμιση του αγαθού «περιβάλλον» με άλλα αγαθά βλ. γενικά *A. Καλλία - Αντωνίου*, Η αξιολόγηση του αγαθού «Περιβάλλον» σε σχέση με τα λοιπά αγαθά στη νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ, *Περιβάλλον και Δίκαιο* 1999, 182 επ., *E. Τροβά*, *Αχελώος*: ο Θεός ποταμός (σκέψεις με αφορμή την ΣτΕ Ολ 3478/2000), *Περιβάλλον και Δίκαιο*, 2001, 35 επ. (ιδίως 39 επ., 43 επ.) και ειδικά ως προς το πολιτιστικό περιβάλλον *E. Σταυρουλάκη*, Σχόλιο σε (Ολ.) ΣτΕ 2300/97, ό.π., 175 επ., *Απ. Παπακωνσταντίνου*, Η σύμβαση της Γρανάδας ..., ό.π., σ. 69 επ.

[77] Βλ. άρθρα 6 παρ. 4 εδ. β, 16 σε συνδυασμό με 12 επ., 20 παρ. 2 εδ. β.

[78] Βλ. άρθρο 2 περ. ε).

[79] Βλ. άρθρο 5.

[80] Βλ. ππ. υπό II και *Μ. Δεκλερής*, Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως, ό.π., σ. 213, *Α. Μανιτάκη*, Η συνταγματικότητα της ίδρυσης ανώνυμης εταιρίας του δημοσίου για την εκμετάλλευση της πολιτιστικής κληρονομιάς, Νόμος και Φύση 1997, 551 επ. (557), *Γ. Παπαδημητρίου*, Το περιβαλλοντικό σύνταγμα, θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία, Νόμος και Φύση 1994, 375 επ. (390) *Π. Παραράς*, Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1996, 113, άρθρο 24 Συντ., παρ. 1, *Α. Τάχου*, Δίκαιο Προστασίας του Περιβάλλοντος, ό.π., 172 επ., *Δ. Χριστοφιλόπουλου*, Πολιτιστικό περιβάλλον - Χωρικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη, Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2002, σ. 1, 9.

[81] Έτσι και *Α. Λιγωμένου*, Κράτος δικαίου και προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, ό.π., σ. 312: «Ως 'πολιτιστικό περιβάλλον' νοείται το σύνολο των ενσώματων κινητών και ακινήτων προϊόντων του ανθρώπινου πολιτισμού π.χ. μνημεία, αρχαία, διατηρητέα κ.λπ. Η έννοια αυτή διαφοροποιείται από την αντίστοιχη του πολιτισμού, η οποία είναι ευρύτερη και περιλαμβάνει ένα μεγάλο τμήμα του ανθρώπινου βίου, το σύνολο σχεδόν της ιστορίας του, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από συγκεκριμένα έργα κυρίως προϊόντα τέχνης». Πρβλ. όμως και *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 27, υποσ. 16 και 130, η οποία τάσσεται *de constitutione* και *de lege ferenda* υπέρ των όρων «πολιτισμικό περιβάλλον», «πολιτισμικές αξίες» και «πολιτισμικά στοιχεία».

[82] Βλ. από τη γαλλική βιβλιογραφία *P. - L. Frier*, *Droit du patrimoine culturel*, ό.π., σ. 15, ο οποίος θεωρεί δογματικά ορθότερη τη διάκριση μεταξύ «biens culturels» και «biens patrimoniaux».

[83] Βλ. ππ. υπό III α).

[84] Πρακτική σημασία θα είχε η διάκριση αυτή λ.χ. σε περίπτωση σύγκρουσης άυλων πολιτιστικών αγαθών με άλλα συνταγματικά προστατευόμενα αγαθά, οπότε, στο μέτρο που τα πρώτα εκτείνονται πέραν, δηλαδή εκτός του συνταγματικού πεδίου προστασίας, θα έπρεπε σύμφωνα με τους κανόνες της στάθμισης να υποχωρήσουν κατ' αρχήν. Αυτό το ενδεχόμενο δεν είναι όμως, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, εμφανές.

[85] Ο όρος «φυσικό» και «πολιτιστικό» περιβάλλον απαντάται στο ίδιο το Σύνταγμα (άρθρο 24 παρ. 1). Ο όρος «ανθρωπογενές περιβάλλον» χρησιμοποιείται ενίοτε από τη θεωρία ως συνώνυμος του όρου «πολιτιστικό περιβάλλον» (βλ. *E. Βενιζέλου*, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, Κριτική προσέγγιση των τάσεων της νομολογίας, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 25, 65, σε: *E. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 69, υποσ. 120, ενώ ο όρος «οικιστικό περιβάλλον» απαντάται στη νομολογία και αναφέρεται στις παραγράφους 2-5 του άρθρου 24 Συντ. (βλ. λ.χ. ΣτΕ Ολ 10/88. Στο βαθμό που το «οικιστικό περιβάλλον» αναφέρεται σε περιβάλλον πόλεων χαρακτηρίζεται από τη νομολογία και ως «αστικό», βλ. λ.χ. ΣτΕ 2242/94, Π.Ε. 642/94, Π.Ε. 102/95). Ενίοτε χρησιμοποιείται ο όρος «πολιτιστικό ή ανθρωπογενές περιβάλλον» από τη θεωρία ως έννοια γένους, η οποία περιλαμβάνει ως έννοιες είδους το «οικιστικό» και το «πολιτιστικό περιβάλλον με στενή έννοια» (έτσι *Δ. Χριστοφιλόπουλου*, Πολιτιστικό περιβάλλον..., ό.π., σ. 1 επ., 9). Παρά την ορθότητα της τελευταίας αυτής άποψης, θα πρέπει για λόγους αποφυγής ορολογικής σύγχυσης, να γίνεται διάκριση μεταξύ «πολιτιστικού περιβάλλοντος» και λοιπού «ανθρωπογενούς» ή «τεχνητού» περιβάλλοντος, το οποίο περιλαμβάνει μεν το «οικιστικό» ή «δομημένο» περιβάλλον («built environment») αλλά δεν περιορίζεται σε αυτό, όπως ακριβώς το «πολιτιστικό» περιβάλλον περιλαμβάνει τα ακίνητα μνημεία, αλλά δεν περιορίζεται σε αυτά. Διαφορετικού περιεχομένου είναι η διάσταση του λεγόμενου «κοινωνικού» περιβάλλοντος, το οποίο εκτείνεται στις εργασιακές, διαπροσωπικές και λοιπές κοινωνικές σχέσεις (βλ. *B. Bock*, Umweltschutz im Spiegel von Verfassungsrecht und Verfassungspolitik, Schriften zum Umweltrecht, B. 14, Duncker & Humblot, Berlin, 1990, 40 επ., *T. Brönneke*, Umweltverfassungsrecht: Der Schutz der natürlichen Lebensgrundlagen im Grundgesetz sowie in den Landesverfassungen Brandenburgs, Niedersachsens und Sachsens, Nomos, Baden-Baden, 1999, 149 επ., *W. Hoppe/M. Beckmann/P. Kauch*, Umweltrecht, 2. Aufl., Beck, München, 2000, 3, *A. Kiss/D. Shelton*, Manual of European Environmental Law, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 1997, 3 επ., *L. Krämer*, Artikel 130 r, σε: *Groeben/Thiesing/Ehlermann*, Kommentar zum EWG - Vertrag, 4. Aufl., Nomos, Baden-Baden, 1991, 3963, αρ. 1 επ., *H. Steiger*, Begriff und Geltungsebenen des Umweltrechts, σε: *J. Salzwedel* (Hrsg.), Grundzüge des Umweltrechts, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1982, 3 επ. και στην ελληνική θεωρία βλ. *Γ. Αποστολάκη*, Η παραβίαση

αδόμητης ζώνης αρχαιολογικού χώρου..., ό.π., σ. 537, ο οποίος αναφέρεται στο «ανθρώπινο» περιβάλλον.

[86] Αλλά και πρωτοπορία, δεδομένου ότι σε επίπεδο δημοσίου διεθνούς δικαίου αμβλύνονται κατά πολύ τα διαχωριστικά όρια μεταξύ προστασίας του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Έτσι, η Σύμβαση της UNESCO για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς (Παρίσι, 1972, κυρ. ν. 1626/81, ΦΕΚ Α' 32), προβλέπει ένα κοινό σύστημα προστασίας της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς, βλ. σχετικά *E. Roucouas, Aspects juridiques de la protection du «patrimoine mondial, culturel et naturel», Revue Hellénique de Droit International 1972, 42 επ.*, *A. Παπακωνσταντίνου, Η σύμβαση της Γρανάδας...*, ό.π., σ. 48 επ. Βλ. επίσης και *C. Kakouris, Le régime juridique du Mont Athos dans le cadre du droit communautaire*, σε: *Κ. Κακούρη, Οπτικές...*, ό.π., σ. 389 επ., 396 επ., όπου σημειώνεται ότι οι κοινοτικές διατάξεις σχετικά με την προστασία τόσο του φυσικού όσο και του πολιτιστικού περιβάλλοντος συμπληρώνουν το ειδικό καθεστώς που διέπει το Άγιο Όρος ενόψει του άρθρου 105 του ελληνικού Συντάγματος αλλά και της σχετικής Κοινής Δήλωσης κατά την προσχώρηση της Ελλάδας στην Κοινότητα.

[87] Βλ. *A. Μάρκου, Φύση και άνθρωπος στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, εκδ. Leader Books, Αθήνα, 2001, σ. 1 επ.

[88] Για μια θεολογική και πνευματική προσέγγιση της οικολογίας στα πλαίσια της ορθόδοξης παράδοσης βλ., παραπομπές σε *Γ. Αποστολάκη, Η παραβίαση αδόμητης ζώνης αρχαιολογικού χώρου...*, ό.π., σ. 537, υποσ. 3 και *Μ. Δεκλερή, Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως*, ό.π., σ. 760.

[89] Σε αντίθεση με την ελληνορθόδοξη παράδοση, στη χριστιανική δύση επικράτησε η βασιμμένη σε παλαιοδιαθηκικά χωρία (λ.χ. *Γένεσις 1, 28 και 9, 2 επ.*) αντίληψη ότι ο άνθρωπος αποτελεί τον μοναδικό κυρίαρχο της φύσης (βλ. *W. Horpe/M. Beckmann/P. Kauch, Umweltrecht*, ό.π., σ. 28 με παραπέρα παραπομπές). Μια

διαφορετική όμως ανάγνωση (βλ. *Γένεσις* 2, 15) θέτει τον άνθρωπο όχι κυρίαρχο αλλά θεματοφύλακα και προστάτη της λοιπής φύσης, βλ. *Γ. Αποστολάκη*, Η παραβίαση αδόμητης ζώνης αρχαιολογικού χώρου..., ό.π., σ. 537 υποσ. 3. Τη διαφορά στη μεταφυσική αντίληψη του περιβάλλοντος μεταξύ δυτικού και ελληνικού πνεύματος τονίζει, εξάλλου, κριτικά και εύστοχα ο *Μ. Δεκλερής*, Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως, ό.π., ιδίως 29 επ., 99 επ., 243, 246.

[90] Βλ. για τη αναγωγή των σύγχρονων περιβαλλοντικών προβλημάτων στις καταστροφικές δυνατότητες που ενέχει ο βιομηχανικός και τεχνολογικός πολιτισμός, *Μ. Δεκλερής*, Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως, ό.π., σ. 33, 99 επ., *Μ. Kloepfer*, Umweltrecht, 2. Aufl., Beck, München, 1998, 14 επ., *H. Steiger*, Begriff und Geltungsebenen des Umweltrechts, ό.π., σ. 5 επ.

[91] Βλ. *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 68 επ.

[92] Έτσι όπως το «περιβάλλον» νοείται στα πλαίσια του άρθρου 24 Συντ., άρρηκτα δηλαδή συνδεδεμένο με τη χωρική του διάσταση, βλ. ππ. υπό III β).

[93] Ως προς την εσωτερική σχέση η οποία διέπει τις διάφορες μορφές συνταγματικής προστασίας του περιβάλλοντος, όπως εκφράζεται μέσα από τη συνδυαστική ερμηνεία των διατάξεων του άρθρου 24 Συντ. βλ. από τη νομολογία χαρακτηριστικά ΣτΕ (Ολ.) 10/88, 1071/94, 2058/94, 2242/94, (Ολ.) 4946-47/95 και από τη θεωρία *Μ. Δεκλερή*, Το Δίκαιο της Βιωσίμου Αναπτύξεως, ό.π., σ. 96, *Ν. Ρώτη*, Συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος και ΓΟΚ (ν. 1577/85), ΝοΒ 1988, 271 επ. (271), *Β. Σκουρή*, Χωροταξικό και πολεοδομικό δίκαιο, ό.π., σ. 35 και τη μονογραφία του *Δ. Χριστοφιλόπουλου*, Πολιτιστικό περιβάλλον - Χωρικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη, Διαμόρφωση πολιτιστικού (ανθρωπογενούς) περιβάλλοντος μέσω χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, ό.π., σ. 1 επ. Βλ. επίσης από τη γαλλική βιβλιογραφία *Μ. Prieur*, Droit del'environnement, ό.π., σ. 673 επ..

[94] Έτσι και στα πλαίσια της γαλλικής βιβλιογραφίας, παρά την αναγνώριση της άμεσης διασύνδεσης, ο*P. - L. Frier*, *Droit du patrimoine culturel*, ό.π., σ. 14. Περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος φαίνεται ότι έκρινε, εμμέσως πλην σαφώς, η ΣτΕ 1787/2000, όπου κρίθηκε ότι η κατασκευή κέντρου περίθαλψης άγριων ζώων δεν βλάπτει άμεσα ή έμμεσα τον όμορο αρχαιολογικό χώρο. Περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ φυσικού και «πολιτιστικού» περιβάλλοντος έκρινε ευθέως η Ε.Α. ΣτΕ 312/94, όπου όμως η έννοια του «πολιτιστικού» περιβάλλοντος εκτείνεται (κατ' εξαίρεση) πέρα από την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς περιλαμβάνοντας και σύγχρονα κτίρια, βλ. ππ. υποσ. 26. Η ΣτΕ 6478/95 περιέχει, κατά την ανάλυση της *Τροβά*, άλλη μια τέτοια περίπτωση σύγκρουσης, γεγονός που οδήγησε την εν λόγω συγγραφέα στην αναθεώρηση της αρχικής της θέσης, ότι η συνταγματική αναφορά στο φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον δεν παρέχει πεδίο σύγκρουσης των εννοιών, βλ. *Ε. Τροβά*, Τα σύγχρονα μνημειακά κτίρια..., ό.π., σ. 95 και (για την παλαιότερη άποψη) *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., 68 επ..

[95] Βλ. ππ. υποσ. 8 και *Α. Τάχου*, Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, ό.π., σ. 19. Προς αυτή την κατεύθυνση στα πλαίσια της γερμανικής βιβλιογραφίας βλ. χαρακτηριστικά την πρώτη έκδοση του συλλογικού έργου *Grundzüge des Umweltrechts*, υπό την επιμέλεια του *J. Salzwedel*, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1982, ιδίως τις συμβολές των *H. Steiger*, Begriff und Geltungsebenen des Umweltrechts, σ. 4 επ., και *R. Stich*, Umweltschutz im Städtebau-, Bauordnungs- und Denkmalschutzrecht, 171 επ.. Βλ. επίσης *Γ. Δελλή*, Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος, Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1998, σ. 27 επ., 35 επ. (ιδίως 37-38).

[96] Βλ. χαρακτηριστικά *I. Karakostas/I. Vassilopoulos*, Environmental Law in Greece, Kluwer Law International - Sakoulas, The Hague-Athens, 1999, σ. 89, παρ. 129, *Γ. Σιούτη*, Συμπλήρωμα 2002, ό.π., 12. Βλ. στα πλαίσια της Σύμβασης της UNESCO για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς *Ε. Roucounas*, Aspects juridiques..., ό.π., σ. 53.

[97] Βλ. *I. Karakostas/I. Vassilopoulos*, *Environmental Law in Greece*, ό.π., σ. 17 επ, *Δ. Χριστοφιλόπουλου*, *Πολιτιστικό περιβάλλον...*, ό.π., σ. 1, 9, προφανώς υπό την επιρροή του άρθρου 1 παρ. 6 του νόμου 360/1976 (βλ. σχετικά αμέσως παρακάτω), ο οποίος δεν αποτελεί πλέον θετικό δίκαιο, χρησιμεύει όμως ακόμη για τη συναγωγή ερμηνευτικών συμπερασμάτων. Η ανθρώπινη δημιουργική δραστηριότητα ως κριτήριο διάκρισης μεταξύ της «φύσης» και του «πολιτισμού» υποστηρίζεται ιδιαίτερα στη Γερμανία, βλ. από τη νομολογία Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο (BVerwG), απόφαση της 30.3.1992, σε: NJW 1992, 2584, Διοικητικό Δικαστήριο Μονάχου (VGHMünchen), απόφαση της 4.12.1991, σε: NJW 1992, 2584 επ. και από τη θεωρία *F. Hammer*, *Das Recht des Denkmalsschutzes in den neuen Bundesländern*, ό.π., 967, *C. Moench/O. Otting*, *Die Entwicklung des Denkmalschutzrechts...*, ό.π., σ. 152.

[98] Έτσι στη γερμανική βιβλιογραφία *M. Kloepfer*, *Umweltrecht*, ό.π., σ. 18 επ., *W. Hoppe/M. Beckmann/P. Kauch*, *Umweltrecht*, ό.π., σ. 4 και στη γαλλική *P. - L. Frier*, *Droit du patrimoine culturel*, ό.π., σ. 14.

[99] Βλ. *M. Kloepfer*, *Umweltrecht*, ό.π., σ. 18 επ., *R. Scholz*, Art. 20a, σε: *T. Maunz/G. Dürig*, *Grundgesetz, Kommentar*, Stand: August 2000, Beck, München, 24.

[100] Βλ. άρθρο 2 περ. α).

[101] Βλ. χαρακτηριστικά στη γερμανική έννομη τάξη, όπου, ενώ παραδοσιακά το πολιτιστικό δίκαιο διακρίνεται από το περιβαλλοντικό, δεν υπάρχει πλέον αμφισβήτηση ως προς τον «εγκάρσιο» («Querschnittscharakter»), δηλ. διατομεακό χαρακτήρα του δικαίου περιβάλλοντος και τις σύμφυτες επικαλύψεις του με άλλους «γειτονικούς» δικαιικούς τομείς («Nachbargebiete»), αντί πολλών *W. Hoppe/M. Beckmann/P. Kauch*, *Umweltrecht*, ό.π., σ. 33, *M. Jänike/Ph. Kunig/M. Stitzel*, *Umweltpolitik, Politik, Recht und Management des Umweltschutzes in Staat und Unternehmen*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2000, 166 επ., *M. Kloepfer*, *Umweltrecht*, ό.π., σ. 32, 53 επ. (ιδίως 60 επ.), *H. Steiger*, 9 επ., με παραπέρα

παραπομπές.

[102] Νόμος 360 «περί χωροταξίας και περιβάλλοντος», ΦΕΚ Α' 151 της 22.6.1976.

[103] Άρθρο 1 παρ. 7 περ. γ.

[104] Άρθρο 1 παρ. 6.

[105] Παρά την έλλειψη πρακτικής εφαρμογής του νόμου (βλ. *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 119, *Δ. Χριστοφιλόπουλου*, Πολιτιστικό περιβάλλον..., ό.π., σ. 50), ο σχετικός ορισμός αποτέλεσε χαρακτηριστικό σημείο αναφοράς στη θεωρία, βλ. λχ. *Ι. Karakostas/Ι. Vassilopoulos*, Environmental Law in Greece, ό.π., 17 επ., *Γ. Παπαδημητρίου*, Το περιβαλλοντικό σύνταγμα..., ό.π., σ. 389, υποσ. 43, *Γ. Σιούτη*, Δίκαιο Περιβάλλοντος (1993), ό.π., 25 επ., της ίδιας, Συμπλήρωμα 2002, ό.π., 13 επ., *Κ. Χορομίδη*, Το δίκαιο της ρυμοτομίας και του πολεοδομικού σχεδιασμού (Σχέδια πόλεων - Οικιστική νομοθεσία), Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 103.

[106] ΦΕΚ Α' 207 της 7.10.1999.

[107] Βλ. άρθρο 18 παρ. 1 περ. α του ν. 2742/1999.

[108] Βλ. άρθρο 2 παρ. 1 περ. α.

[109] Βλ. άρθρο 2 παρ. 2 περ. ε και ζ.

[110] Βλ. άρθρο 6 παρ. 1 περ. ε.

[111] Βλ. άρθρο 12 παρ. 1 εδ. β.

[112] Νόμος 2508 για τη «Βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των πόλεων και οικισμών της χώρας και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ Α' 124 της 13.6.1997.

[113] Νόμος 1337, «Για την επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων και της οικιστικής ανάπτυξης», ΦΕΚ Α' 38 της 14.3.1983.

[114] Βλ. *Ι. Στεφάνου/Ι. Τσουδερός/Ρ. Μητούλα*, Ο περιβαλλοντικός σχεδιασμός των πόλεων και η ευρωπαϊκή του διάσταση (Σημειώσεις μαθήματος «Περιβάλλον και σχεδιασμός του χώρου»), Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2000, 1 επ.

[115] Βλ. άρθρο 8 παρ. 1 και παρ. 3 του νόμου 2508/1997. Για μια διεπιστημονική προσέγγιση της αστικής ανάπλασης βλ. *Α. Χατζοπούλου/Β. Νικολαΐδου/Ι. Στεφάνου*, Αστική ανάπλαση, Πολεοδομία - Δίκαιο - Κοινωνιολογία, Τεχνικό Επιμελητήριο

Ελλάδας, Αθήνα, 1995.

[116] Βλ. γενικά *Γ. Τράντα*, Ο σχεδιασμός ως μέσο προστασίας του περιβάλλοντος, *Περιβάλλον και Δίκαιο* 1998, 359 επ., με παραπέρα παραπομπές στη γερμανική θεωρία και ειδικά για το πολιτιστικό περιβάλλον *Ν. Ρόζου*, Προβλήματα προστασίας..., ό.π., σ. 573. Σε επίπεδο διεθνούς συμβατικού δικαίου, βλ. άρθρα 10 επ., της Σύμβασης για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης (Γρανάδα, 1985), [σε: *Βουδούρη/Στρατή*, Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς..., ό.π., σ. 235 επ. (239 επ.)], και *Α. Παπακωνσταντίνου*, Η σύμβαση της Γρανάδας..., ό.π., 47 επ.. Βλ. επίσης άρθρο 5 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς (Βαλέτα, 1992, αναθεωρημένη), [σε: *Βουδούρη/Στρατή*, Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς..., ό.π., 224 επ. (227 επ.)], Σύσταση (76) 28 της Επιτροπής Υπουργών (του Συμβουλίου της Ευρώπης) σχετικά με την προσαρμογή της νομοθεσίας στις επιταγές της ολοκληρωμένης συντήρησης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, [σε: *Βουδούρη/Στρατή*, Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς..., ό.π., σ. 319 επ.], και Σύσταση (89) 5 σχετικά με την προστασία και αξιοποίηση της αρχαιολογικής κληρονομιάς στο πλαίσιο του πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού, [σε: *Βουδούρη/Στρατή*, Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς..., ό.π., σ. 347 επ.].

[117] Βλ. αναλυτικά *Δ. Χριστοφιλόπουλου*, Πολιτιστικό περιβάλλον..., ό.π., (ιδίως) 101 επ. και 133 επ.

[118] Βλ. χαρακτηριστικά ΣτΕ 2805/1997: «Επειδή εκ του συνδυασμού των άρθρων 24 και 106 του Συντάγματος, των άρθρων 2 και 130P της Συνθήκης του Maastricht κυρωθείσης διά του Ν. 2077/1992, ερμηνευομένων υπό το φως των διατάξεων της Agenda 21, προκύπτει ο θεμελιώδης κανών της βιωσίμου αναπτύξεως. Κατά τον κανόνα τούτον πάσα δημοσία πολιτική, γενική ή ειδική, και πάσα διοικητική ή τεχνική παρέμβασις του κράτους εις το ανθρωπογενές και εις το φυσικόν περιβάλλον δέον να έχη ενσωματώσει τα προσήκοντα κριτήρια προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος εκ των οποίων και δέον να διέπεται κατά πρώτον λόγον, ούτως ώστε να διασφαλίζεται η αρχή της προλήψεως της βλάβης του περιβάλλοντος, η δε διά των κριτηρίων τούτων παρεχομένη προστασία να είναι πλήρης και αποτελεσματική». Βλ. και *Δ. Χριστοφιλόπουλου*,

Πολιτιστικό περιβάλλον..., ό.π., 1 επ. Για την κανονιστική πυκνότητα της αρχής της αειφόρου ανάπτυξης στο δίκαιο του χωροταξικού σχεδιασμού βλ. *Μ. Χαϊνταρλή, Αειφορία, αειφόρος ανάπτυξη και δίκαιο, Περιβάλλον και Δίκαιο 2001, 520 επ.* Για τη σύνδεση της αρχής της αειφορίας με την αρχή της ενσωμάτωσης ήδη σε κοινοτικό επίπεδο βλ. *Γ. Δελλή, Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 56 επ., 83 επ.*

[119] Βλ. σχετικά *Θ. Βαλάτσος, Αειφόρος ανάπτυξη, επικουρικότητα (άρθρο 5 ΣυνθΕΚ) και ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών απαιτήσεων (άρθρο 6 ΣυνθΕΚ) σήμερα, Περιβάλλον και Δίκαιο 2001, 556 επ. (ιδίως 561).* Το ζήτημα του κατά πόσον η προστασία των πολιτιστικών μνημείων υπάγεται στην προστασία του περιβάλλοντος κατά την έννοια των άρθρων 174 επ. Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα μετά την εισαγωγή του άρθρου 128 από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ είναι αμφισβητούμενο βλ. το σχετικό προβληματισμό και την πρόταση συνδυαστικής εφαρμογής των (πρώην) άρθρων 128 και 130P επ., σε: *Γ. Δελλή, Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 37 επ.*

[120] Νόμος 1577, ΦΕΚ Α' 210 της 18.12.1985, όπως τροποποιήθηκε πρόσφατα από το νόμο 2831, ΦΕΚ Α' 140 της 13.6.2000.

[121] Βλ. *Ε. Τροβά, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 173, η οποία επισημαίνει τη διοικητική πρακτική, μεγάλη πλειοψηφία των χαρακτηρισμών διατηρητέων να γίνεται βάσει του ΓΟΚ και όχι με το νόμο 1469/50.*

[122] Βλ. άρθρο 3 παρ. 1 περ. β.

[123] Βλ. άρθρο 4, όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 3 του νόμου 2831/2000.

[124] Βλ. άρθρο 2 παρ. 46.

[125] Βλ. άρθρο 4 παρ. 1 περ. α.

[126] Βλ. άρθρο 4 παρ. 1 περ. β.

[127] Βλ. άρθρο 4 παρ. 1 περ. β.

[128] Βλ. άρθρο 4 παρ. 2 περ. α.

[129] Βλ. λ.χ. άρθρο 3 παρ. 1 και *Β. Σκουρή*, Χωροταξικό και πολεοδομικό δίκαιο, ό.π., 194 επ.

[130] Βλ. *Α. Τζίκα - Χατζοπούλου*, Συνταγματική προστασία της αισθητικής του οικιστικού περιβάλλοντος, Συμβολή του ΣτΕ με την υπ' αριθ. 1159/89 απόφαση της Ολομέλειας, ΝοΒ 1989, 1016 επ. (1020).

[131] *Α. Τζίκα - Χατζοπούλου*, Συνταγματική προστασία της αισθητικής του οικιστικού περιβάλλοντος ..., ό.π., σ. 1018.

[132] Βλ. σχετικά ππ. υπό III γ) 2 α ββ με παραπέρα παραπομπές.

[133] Βλ. άρθρο 1 παρ. 1 και άρθρο 2 περ. α του νόμου 3028/2002.

[134] Βλ. *Ε. Τροβά*, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., 181 επ.

[135] Βλ. ήδη τον τίτλο του νόμου 3028/2002, όπου τονίζεται η «εν γένει» ρύθμιση της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς και άρθρο 1 του νόμου όπου η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς ορίζεται κατά τρόπο ιδιαίτερα ευρύ, βλ. σχετικά ππ. υπό III. Η αξίωση γενικότητας της ρύθμισης δεν ταυτίζεται με την αξίωση πληρότητας, έτσι ώστε η διαπίστωση κενών στη νέα νομοθεσία να μην αποκλείεται *a priori*, αποτελεί όμως προϊόν *a posteriori* δημιουργικής ενέργειας του ερμηνευτή βλ. ενδεικτικά *K. Engisch*, Einführung in das juristische Denken, 9. Aufl., (hrsg. und bearb. von *Th. Württenberger* und *D. Otto*), Kohlhammer, Stuttgart, 1997, 175 επ., *Κ. Κακούρη*, Επί των ορίων της νομικής επιστήμης, ό.π., 39 επ., *τουιδίου*, Δικαιοδοτική Λειτουργία - Δικαιοδοτικό Λειτουργήμα, ό.π., 66 επ., *K. Larenz/C. - W. Canaris*, Methodenlehre der Rechtswissenschaft, 3. Aufl., Springer, Berlin, 1995, 187 επ.

[136] Βλ. άρθρο 73 παρ. 12 (: «Προκειμένου περί ακινήτων εκτάσεων πολλαπλώς χαρακτηρισμένων υπερισχύουν οι διατάξεις του παρόντος νόμου, εφόσον πρόκειται για μνημεία, αρχαιολογικούς χώρους ή ιστορικούς τόπους»), καθώς και άρθρο 75 εδ. β (: «Κάθε διάταξη νόμου αντίθετη προς τις διατάξεις του παρόντος νόμου καταργείται»). Σε άμεση συνάρτηση βρίσκεται και η διάταξη του άρθρου 10 παρ. 6 του νόμου, με την οποία θεσπίζεται χρονική και καθ' ύλην προτεραιότητα της απόφασης του Υπουργού Πολιτισμού για την έγκριση ή όχι εργασιών, επεμβάσεων ή αλλαγών χρήσης σε ακίνητα μνημεία. Βλ., υπό το προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς, ΣτΕ 2739/87, 1191/96, 3963/95.

[137] Έτσι και Α. Τάχου, Κρίσεις χαρακτηρισμού..., ό.π., σ. 264 επ. και Ε. Τροβά, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 181 επ, με παραπέρα παραπομπές στη νομολογία.

[138] Για αυτό το λόγο επομένως η προστασία των πολιτιστικών μνημείων είναι σε κάθε περίπτωση διττή: σε ένα πρώτο επίπεδο αναπτύσσει μια υλική διάσταση (προστασία από υλική καταστροφή), σε ένα δεύτερο επίπεδο αναπτύσσει μια αισθητική διάσταση (προστασία από αισθητική υποβάθμιση), βλ. σχετικά ΣτΕ 3458/2000 και νομολογιακά παραδείγματα σε: Ε. Δωρής, Το δίκαιον των αρχαιοτήτων, ό.π., 217 επ., 334 επ., Α. Λιγωμένου, Κράτος δικαίου και προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, ό.π., σ. 313, Ε. Τροβά, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 131.

[139] Βλ. ππ. υπό III και υπό IV β).

[140] Βλ. άρθρο 6 παρ. 4 και άρθρο 20 παρ. 2 του νόμου 3028/2002.

[141] Βλ. άρθρο 6 παρ. 2. του νόμου 3028/2002.

[142] Βλ. άρθρο 4 ΓΟΚ.

[143] Έτσι και Α. Τάχου, Κρίσεις χαρακτηρισμού..., ό.π., σ. 266, Ε. Τροβά, Η έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος..., ό.π., σ. 182.

[144] Νόμος 1650 «Για την προστασία του περιβάλλοντος», ΦΕΚ Α' 160 της 16.10.1986, όπως τροποποιήθηκε από το νόμο 3010 «Εναρμόνιση του νόμου 1650/1986 με τις οδηγίες 97/11 ΕΕ και 96/61 ΕΕ, διαδικασία οριοθέτησης και ρυθμίσεις θεμάτων για τα υδατορέματα και άλλες διατάξεις», ΦΕΚ Α' 91 της 25.4.2002.

[145] Άρθρο 2 περ. 1 του νόμου 1650/1986.

[146] ΚΥΑ 69269/5387/25.10.1990 «Κατάταξη έργων και δραστηριοτήτων σε κατηγορίες, περιεχόμενο Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ), καθορισμός περιεχομένου Ειδικών Περιβαλλοντικών Μελετών (ΕΠΜ) και λοιπές συναφείς διατάξεις, σύμφωνα με το Ν. 1650/1986» (ΦΕΚ Β' 678), όπως τροποποιήθηκε από την ΚΥΑ 15393/2332/5.8.2002 «Κατάταξη δημόσιων και ιδιωτικών έργων και δραστηριοτήτων σε κατηγορίες σύμφωνα με το άρθρο 3 του Ν. 1650/1986 όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 1 του Ν. 3010/2002 'Εναρμόνιση του Ν. 1650/86 με τις οδηγίες 97/11/ΕΕ και 96/61/ΕΕ κ.ά. (Α' 91)» (ΦΕΚ Β' 1022).

[147] Βλ. άρθρο 3 της Οδηγίας 85/337/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 27.6.1985 (ΕΕ L 175, 5.7.1985, 40 επ.) «για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον», όπου στην έννοια του περιβάλλοντος συμπεριλαμβάνεται η πολιτιστική κληρονομιά.

[148] Βλ. άρθρο 10 παρ. 1 του νόμου 3028/2002. Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 4, παρ. 6, περ. β', υποπερ. εε, του νόμου 1650/86, όπως διαμορφώθηκε από το άρθρο 2

του νόμου 3010/2002, στα στοιχεία που λαμβάνονται υπόψη κατά την εκπόνηση Προμελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων περιλαμβάνονται και οι «θετικές επιπτώσεις στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον σε μία ευρύτερη περιοχή από εκείνη που επηρεάζεται άμεσα από το έργο ή τη δραστηριότητα».

[149] Άρθρο 19, περ. 4, εδ. γ. Βλ. και εδ. δ του ίδιου άρθρου: «Στα προστατευόμενα τοπία μπορεί να δίνονται με βάση τα κύρια χαρακτηριστικά τους, ειδικότερες ονομασίες, όπως αισθητικό δάσος, τοπίο άγριας φύσης, τοπίο αγροτικό, αστικό ή βιομηχανικό».

[150] Βλ. άρθρο 6 παρ. 2 του νόμου 3028/2002: «Ο χαρακτηρισμός ακινήτου μνημείου είναι δυνατόν να αφορά και κινητά που συνδέονται με ορισμένη χρήση του ακινήτου, τις χρήσεις που είναι σύμφωνες με το χαρακτήρα του ως μνημείου, καθώς και τον περιβάλλοντα χώρο ή στοιχεία αυτού».

[151] Βλ. άρθρα 2 περ. γ) και δ) και 12 επ. του νόμου.

[152] Βλ. ΣτΕ 2759/94 και ειδικά για τη σύνταξη ενιαίας Μ.Π.Ε. σε σχέση με το πολιτιστικό περιβάλλον βλ. ΣτΕ (Ολ.) 2300/97, (Ολ.) 3478/2000.

[153] Βλ. ΣτΕ 1950/99 και ΣτΕ (Ολ.) 3478/2000 (Μ.Π.Ε. η οποία δεν εξετάζει τις ενδεχόμενες επιπτώσεις του έργου στο πολιτιστικό περιβάλλον είναι πλημμελής και επιφέρει την ακύρωση των πράξεων έγκρισης του έργου).

[154] Βλ. *Κ. Αραβώση*, Η χρήση μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων στον σχεδιασμό και την αξιολόγηση έργων, *Περιβάλλον και Δίκαιο* 2002, 74 επ. (83), ο οποίος παρατηρεί ότι η υποτίμηση αυτή οφείλεται στο ότι οι επιπτώσεις διαφόρων έργων στο πολιτιστικό περιβάλλον είναι πολλές φορές έμμεσες ενώ δεν υπάρχει η απαιτούμενη γνώση για την εκτίμηση και αξιολόγηση των έμμεσων, των συνεργετικών και των μακροπρόθεσμων επιπτώσεων. Πρβλ. και το Παράρτημα 1 του άρθρου 5 της ΚΥΑ 15393/2332/5.8.2002, ό.π., όπου η υποχρέωση εκπόνησης Μ.Π.Ε. για έργα και δραστηριότητες με άμεση επίπτωση στο πολιτιστικό περιβάλλον προβλέπεται μόλις σε δύο περιπτώσεις (αρ. 4 και αρ. 15 της 6ης Ομάδας).

[155] Βλ. Οδηγία 97/11/ΕΚ του Συμβουλίου, της 3.3.1997 (ΕΕ L 73, 14.3.1997, 5 επ.), η οποία τροποποιεί την αρχική Οδηγία 85/337/ΕΟΚ επεκτείνοντας, με τη νέα διατύπωση του άρθρου 3, την υποχρέωση εκπόνησης Μ.Π.Ε. για την πολιτιστική κληρονομιά και στις σχέσεις αλληλεπίδρασης των στοιχείων της τελευταίας με τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος.

[156] Βλ. νόμος 3010/2002, ό.π., και ΚΥΑ 15393/2332/5.8.2002, ό.π.

[157] Βλ. ππ. υπό IV β) 2.

[158] Πρβλ. άρθρο 75 εδ. β του νόμου 3028/2002.

[159] Βλ. άρθρο 2, περ. β), υποπερ. α), εδ. β.

[\[160\]](#) Βλ. άρθρο 19, περ. 4, εδ. α.

[\[161\]](#) Βλ. άρθρο 19, περ. 4, εδ. β.